

Anmeldelser

Foreningsarkiver fra Storstrøms amt. En kortfattet oversigt. Udgivet af Lokalhistoriske arkiver i Storstrøms amt. 1980. 138 s. kr. 40. *Foreningsarkiver i Landsarkivet for Fyn.* Arkivregistratur udgivet af Landsarkivet for Fyn. 1979. 177 s. kr. 36,05.

I 1975 tog Dansk historisk Fællesforening initiativ til en koordineret indsamling og registrering af de folkelige bevægelsers arkiver. Foreningskampagnen, som indsamlings- og registreringsarbejdet populært kaldes, påbegyndtes i Nordjyllands amt og fortsattes på Fyn. Fra begge amter foreligger der kortfattede, foreløbige oversigter over de indsamlede og/eller registrerede arkiver (anm. i Fortid og Nutid XXVIII hfr. 1. side 101). Senest er der blevet gennemført en foreningskampagne i Storstrøms amt, og herfra har man nu efter halvandet års forløb gjort en foreløbig status over kampagnen, der blev ledet af A. Strange Nielsen og Søren Ehlers, med udsendelsen af en kortfattet oversigt over de indsamlede arkiver.

Oversigten indledes med et forord, hvori der bl.a. redegøres for kampagnens forløb og nogle af de erfaringer, man har høstet under indsamlingsarbejdet. Det er nyttige oplysninger, som man godt kunne have ønsket sig uddybet yderligere i håb om, at det kunne lette arbejdet for senere kampagner i andre amter. Men måske publiceres der en sådan redegørelse et andet sted. Forordet efterfølges af oversigten over de indsamlede foreningsarkiver. I lighed med den fynske oversigt er oversigten fra Storstrøms amt opdelt i to dele: en systematisk og en topografisk. Den systematiske del er opbygget efter de samme principper som både den nordjyske og den fynske oversigt, dog med mindre ændringer af hensyn til det indsamlede materiales karakter. Den topografiske del er opstillet efter kommunegrænser og derefter underopdelt efter den systematik, som anvendtes i oversigtens første halvdel. Indholdsmæssigt er oversigten fra Storstrøms amt imidlertid mere omfattende end forgængerne, idet den også medtager billeder og udklipssamlinger. Som i forgængerne er de enkelte arkivfonds ikke egentlig inventeret men ved hjælp af et bogstavsystem anføres det, hvilke arkivalietyper hvert enkelt arkivfond indeholder. Hvis man har behov for at kende den præcise inventering af et arkivfond, må man derfor enten rette henvendelse til det arkiv, hvor det pågældende arkivfond opbevares, eller sekretariatet i Næstved, hvor der findes kopier af samtlige registreringsblade over foreningsarkiver i Storstrøms amt.

Det er vanskeligt at vurdere kvaliteten af det indsam-

lede materiale. Umiddelbart ser det ud til, at alle foreningstyper er pænt repræsenteret; men ifølge forordet er der store forskelle fra arkiv til arkiv med hensyn til, hvad der er blevet indsamlet. Det var f.eks. et stort problem, at der langt fra fandtes lokalhistoriske arkiver i alle kommuner, og at de arkiver, projektledelsen fik op at stå, ikke straks magtede at gennemføre en systematisk indsamlingskampagne. Derfor blev der kun gennemført en systematisk indsamlingskampagne enkelte steder; men hvor får vi desværre ikke at vide. I forordet nævnes det endvidere, at forskellene i det indsamlede materiale fra arkiv til arkiv også skyldes forskellig prioritering under kampagnen (nogle foreningsarkiver blev anset for vigtigere end andre) og at man anvendte ressourcerne forskelligt. Det fremgår ikke klart, om denne prioritering blev foretaget lokalt eller centralt. Det havde derfor været rart, om disse bemærkninger var blevet uddybet og præciseret.

Oversigten over foreningsarkiver i Storstrøms amt er ikke fuldstændig og vil derfor senere blive ført ajour. Mest mangelfuld er oversigten måske nok med hensyn til de foreningsarkiver, der opbevares udenfor amtet; men indenfor amtet er der som nævnt også mangler. Man må derfor håbe, at det lykkes at holde interessen for foreningskampagnen fangen. Med udsendelsen af 1. udgave af oversigten har man ihvertfald fået et godt udgangspunkt for det fortsatte arbejde.

Den fynske foreningskampagne er blevet fulgt op af Landsarkivet for Fyn, der har udsendt en registratur over de foreningsarkiver, som opbevares i Landsarkivet i Odense. De pågældende arkivfonds er allerede medtaget i den overordnede oversigt over de fynske foreningsarkiver, Fynske Foreningsarkiver I (1978); men deri er de ikke egentlig inventeret. Det er dette problem, Landsarkivet for Fyn vil afhjælpe med udsendelsen af nærværende registratur, der iøvrigt er opbygget efter de samme principper som Fynske Foreningsarkiver I. Lavarkiverne er imidlertid udeladt, da de i forvejen udgør en selvstændig gruppe i Landsarkivet for Fyn.

Det er prisværdigt, at Landsarkivet for Fyn på denne måde følger DHF's initiativ op. Ganske vist kan det fremføres, at man på Fyn har nemmere ved at deltage i kampagnen, idet landsarkivet dér kun dækker et amt. Alligevel må man som arkivbenytter håbe, at de andre statslige arkiver får tid og ressourcer til at yde samme service som det fynske landsarkiv, efterhånden som foreningskampagnen gennemføres i andre amter.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Nordic Archaeological Abstracts 1974-1975-. Viborg. Rygtitel: NAA, kr. 85,00 pr. år.

NAA, som udarbejdes af en nordisk redaktionsgruppe med Mette Iversen, Viborg Stiftsmuseum, som hovedredaktør, er et årligt referatidsskrift over litteratur om de nordiske landes arkæologi i bred forstand. Således medtages ud over litteratur om arkæologiske undersøgelser af forhistorie, middelalder og nyere tid også studier fra andre fag: kunst, historie, geografi, lingvistik, naturfag m.m., hvis de belyser emner inden for eller er af særlig metodisk eller kronologisk interesse for arkæologien.

Geografisk er bibliografiens emne begrænset til de nordiske lande, incl. Grønland, samt de nordiske folks aktiviteter i andre lande. Der medtages desuden en del litteratur om arkæologi i kulturelt beslægtede områder. Særlig vægt er lagt på at få registreret arkæologiske studier fra de baltiske lande og Slesvig-Holsten. For de baltiske lande gælder dette dog først fra 1975-bindet, som rummer en særlig oversigt over litteratur om Estland, Letland og Litauen. Fra 1976 registreres denne litteratur sammen med den øvrige.

Af publikationsformer medtages bøger, afsnit i bøger og tidsskriftartikler på alle sprog. Medtaget er også dupliserede universitetsopgaver, såfremt disse er tilgængelige på det pågældende universitet. Det understreges i forordet, at der ikke fra redaktionens side foretages nogen form for selektion. Dog registreres småartikler, som ikke bringer væsentlig ny viden inden for emnet, normalt uden referat. En egentlig selektion ses kun ved registreringen af årsberetninger og boganmeldelser, idet disse kun medtages, når de skønnes at være af særlig interesse. For de sidstes vedkommende fremgår det, at kun anmeldelser, der rummer en egentlig kritisk analyse, er medtaget.

Bibliografien er opstillet i en speciel systematik, hvis hovedordning er kronologisk efter det danske periodiske system (tal-koder), herunder efter emner (bogstav-koder). Hertil findes en »Abstract section finder«, d.v.s. en nøgle til systematikken, som viser hvor i bibliografien de enkelte kombinationer af periode og emne starter. Hovedindgangen til litteraturen er således den behandlede periode. Der er ikke i selve bibliografien anvendt kryds-henvisninger ved publikationer, der omhandler flere perioder. I stedet er der foran i hver årgang en »Cross-reference guide«, som for hver periode giver en oversigt over numre inden for andre grupper, som bør konsulteres. Som hjælperedskab til den kronologiske periodeinddeling er der fra årgang 1976 bag i heftet en kronologisk tabel, der viser afvigelserne mellem de nordiske landes inddelinger.

Bibliografien er forsynet med tre registre: et register over forfattere og behandlede personer (arkæologer), et emneregister, hvor henvisningerne er samlede under en række hovedemneord, som efter behov underdeles i aspekter, perioder og delemler, og endelig et stedregister, som medtager navne på slotte, kirker, byer og kendte fundsteder. Det er tanken at kumulere registrene hvert femte år.

Referaterne er forholdsvis korte, men giver i kombination med indførelsernes koder for periode, emne og em-

nets nationalitet gennemgående god information. Deres form er meget uensartet, hvilket skyldes dels det registrerede materiales karakter, fra specialstudier til oversigtsværker, dels at referaterne udarbejdes af forskellige personer. Det er redaktionens hovedtanke, at forfatterne til de enkelte indførelser selv indberetter og refererer deres værker. Et sådant system kan dog ikke sikre at al relevant materiale kommer med, hvorfor en stor del af indførelserne er registreret og refereret af redaktørerne. Nogen egentlig kildefortegnelse findes ikke i bibliografien, men der er i hver årgang foretagne de periodica, serier og samleværker, hvorfra de registrerede artikler er optaget.

Omfanget af NAA er steget støt i de år, den har eksisteret, fra 513 numre i 1974 til 833 numre i 1978, og man må håbe, at også udgivelsen kan fortsætte så støt som hidtil. NAA giver i sin indledning en oversigt dels over andre nordiske arkæologiske bibliografier, dels over andre referatidsskrifter, der kan være af interesse for den, der beskæftiger sig med emnet, heriblandt *British Archaeological Abstracts*, der har dannet forbillede for NAA. Det er helt klart at NAA udfylder en lakune i nordisk historisk bibliografi, idet stort set alle de specielle arkæologiske bibliografier registrer litteratur udkommet før den periode, som NAA dækker, og de generelle historiske bibliografier er enten meget forsinkede, eller de udelader arkæologien helt eller delvist. Hertil kommer at NAA i kraft af sine referater og sit meget udførlige registerapparat kan fungere både som en årlig oversigt over »fund og forskning« og som hjælpemiddel i litteratursøgning inden for emnet.

Mona Madsen

Kirkehistorisk bibliografi. Af Torben Christensen, Jakob H. Grønbæk, Erik Nørr og Jørgen Stenbæk. Færdigredigering ved Jakob H. Grønbæk og Erik Nørr. København, Gad, 1979. 424 s., kr. 295,85.

Kirkehistorisk bibliografi (KB) sigter ifølge sit forord på at give en indføring i den kirkehistorisk-videnskabelige litteratur. Den har som emne den kristne kirkes historie i alle lande, herunder emner som dogme- og idéhistorie, kirkeret, liturgihistorie, fromhedsliv, kirkelig kunst og arkitektur, missionshistorie, religionssociologi og religionshistorie. Den medtager desuden litteratur om såvel den almindelige historie som de sider af historien, der har kirkehistorisk relevans, f.eks. økonomisk historie, socialhistorie, lærdomshistorie, litteraturhistorie og filosofi-historie. Bibliografien er selektiv, idet kun den væsentligste litteratur er medtaget, med hovedvægten lagt på de nyeste værker (redaktionen er afsluttet ca. 1. september 1978). Registreringen omfatter fortrinsvis bøger og periodica: fremstillinger, kilder, atlas, leksika, tidsskrifter og bibliografier, såvel løbende som retrospektive. Af tidsskriftartikler er kun medtaget enkelte forskningsberetninger. Sprogligt begrænser bibliografien sig til de nordiske sprog samt engelsk, tysk og fransk. Opstillingen føl-

ger, efter et generelt afsnit omfattende den almene historie og kirkehistorie, en emnemæssig kronologi, som igen er underdelt i særlige emner og enkelte lande og landområder. Dog er Nordens kirkehistorie placeret i et selvstændigt afsnit. Den meget fyldige indholdsfortegnelse giver en klar oversigt over samtlige hoved- og undergrupper. Som alternativ indgang til litteraturen findes et register omfattende forfattere og udgivere, behandlede personer og stednavne samt et udvalg af emner. I indledningen til bibliografien redegøres for bibliografiens målsætning og afgrænsning og der gives en udmærket instruktiv vejledning i brug af bibliografien, illustreret med et eksempel i form af en enkel søgemodel. Indførelserne er i de fleste tilfælde forsynede med korte annoteringer, fortrinsvis i form af oplysninger om skjulte bibliografier og om udgaveforhold.

Bibliografiens store omfang (o. 6000 indførelser) og dens brede emnerammer har tydeligvis skabt en del problemer, som for mig at se specielt viser sig i de grupper, som i forhold til bibliografiens hovedemne må anses som grænseområder. Her støder man i flere tilfælde på forældede udgaver, ligesom selektionen ikke altid forekommer helt indlysende; f.eks. er medtaget Winchell, nr. 138 i en 8. udgave (9. udgave udkom i 1976) men ikke den engelske Walford: Guide to reference material, bd. 1-3. Under Norge. Alment er medtaget de retrospektive litteraturhistoriske bibliografier men ikke den løbende Norsk litterær årbok. Den systematiske placering forekommer heller ikke altid helt logisk, f.eks. placeres den retrospektive og den løbende danske kunsthistoriske bibliografi i hver sin gruppe. Under Norden indledes grupperne »Tidsskrifter« med henvisninger til de almene nationale periodicafortegnelser. En tilsvarende indledning til samme gruppe under Kirkehistorie. Alment savnes. Her ville det være nyttigt med en henvisning til en almen international periodicafortegnelse, f.eks. Ulrichs International Periodicals Directory og Irregular Serials and Annuals, der jo er emneordsordnede og derfor giver mulighed for at få en samlet oversigt over de væsentligste periodica fra alle lande, såvel indenfor hovedemnet som de tilgrænsende emner.

Den sidste bemærkning er specielt affødt af at bibliografiens store fordel iøvrigt er, at den lægger stor vægt på at registrere såvel relevante referencematerialer som skjulte bibliografier og dermed åbner for en videre søgning langt ud over bibliografiens rammer.

Mona Madsen

Personalhistorisk Tidsskrift. 99. årgang 1979. Jubilæumshæfte i anledning af Samfundet for dansk genealogi og personalhistories 100-årige beståen 22. september 1979. Red. Samfundets skriftudvalg ved Hans H. Worsøe. 303 s., ill. Pris kr. 70 for medl., 90 for ikke-medl.

Slægtsforskning er populær i vide kredse i disse år, men interessen for den enkelte og slægten, i hvert fald de mere betydelige, er ikke af ny dato. Det fik man en påmindelse

om, da Personalhistorisk samfund i efteråret 1979 markerede sit 100-års jubilæum ved udsendelse af en stor jubilæumsbog, der samtidig var et nummer af Personalhistorisk Tidsskrift. Skriftet udsendtes tillige som særpublikation under titlen Personalhistoriske studier. Derved sikres at bogen når ud til andre end personalhistoriens faste støtter, og det fortjener den, da indholdet kaster lys over vekselvirkningen mellem slægts- og personalhistorie og mange andre sider af historien. I det korte forord, skrevet af den daværende formand Sven Houmøller († 1979), siges det beskedent, at man har stræbt efter at skabe en værdig jubilæumsbog og efter at give slægtsforskerne, et arbejdsredskab, som bl.a. kunne supplere og ajourføre den uopslidelige Fabritius og Hatt: Håndbog i slægtsforskning (1933, 3. udg. 1963).

Bogen er smukt trykt, så at sige blottet for trykfejl og de mange for teksten illustrative billeder står klart på det gode, glatte papir. Hvad det ydre angår, og det er nok det værdigheden først og fremmest skal måles på, er der ingen tvivl om at målet er nået. Hvad det indre angår er det også klart at slægtsforskerne og mange andre i de kommende år vil ty til adskillige af studierne i denne bog.

Bogens 17 artikler er for flertallets vedkommende skrevet af fagfolk på det pågældende område, mange historikere af fag. Lidt karakter af ex cathedra undgås ikke helt, og det anes at det personalhistoriske perspektiv på stoffet i nogle tilfælde er anlagt i anden omgang, eller i anledning af festskriftet om man vil. Men hvad gør det, for megen god viden er derved holdt fast.

Ved et blik på indholdsfortegnelsen forvirres man nemt. Hvor skal man som læser ende og begynde, når alle artiklerne er optaget alfabetisk efter forfatternavn. Dette alfabet-demokrati er muligvis en høflighed mod forfatterne, som derved ligestilles, men for læseren er det det stik modsatte. Da indholdet er blandet både m.h.t. emner og stil havde det været en god ide med lidt underinddeling, f.eks. alt efter om der var tale om håndbogstof eller mere tematisk og analyserende.

For overskuelighedens skyld skal artiklerne her omtales efter de fem kategorier, der tegner sig for anmelderen: 1. Arkivinstitutter eller dele heraf. 2. Enkelte arkivfunds. 3. Udvalgte personalhistorisk anvendelige kilder. Tematiske, bredere anlagte artikler og 5. Personalhistorisk teknik og andet.

1. Til den første gruppe, arkivinstitutterne, henregnes artikler om Matrikelarkivet, Hærens arkiv (nu Forsvarets arkiv, Rigsarkivet), Københavns stadsarkiv, Erhvervsarkivet i Århus samt en oversigt over Rigsarkivets og landsarkivernes udgivelser igennem de senere år af særlig interesse for slægtsforskningen.

Svend Balslev gennemgår, hvorledes der i Matrikelarkivet findes et stort, men ikke altid hundrede procent pålideligt navnestof i protokoller og på kort. Artiklen ledsages meget instruktivt af fotografisk gengivne prøver herpå.

Efter modellen: Hvad kan man vente at finde, og hvordan bærer man sig ad, beskriver Ib Carl Hærens arkiv, Egil Skall Københavns stadsarkiv og Finn H. Lauridsen Erhvervsarkivet. Lauridsens artikel Personalhistorie i Erhvervsarkivet forekommer særdeles vigtig, fordi Erhvervsarkivet p.g.a. sin oprettelse for mindre end 20 år

siden ikke er beskrevet hos Fabritius og Hatt, og kun sporadisk i andre nyere håndbøger. De store handels- og industriarkiver er med deres mange regnskaber ikke uden videre slægtsforskerens livret, og indgange til deres benyttelse findes kun i beskedent omfang. Her i denne grundige introduktion peges på mange oplagte studiemuligheder i store og små arkivenheder, så det er tænkeligt, at personal- og slægtshistorikere i fremtiden i stigende grad vil gøre også Erhvervsarkivet til deres arbejdsmark. Hvor begejstret man så vil være for en sådan udvikling er muligvis en anden sag, for mange besøgende på en arkivlæsesal forudsætter service og hjælpemidler, og ydelser på denne front kan nemt betyde, at der bliver mindre kraft til forskning, indsamling af arkivalier, og hvad arkivet tillige er lovmæssigt forpligtet til.

Ole Degn har samlet en fyldig annoteret bibliografi over Rigsarkivets og landsarkivernes kildepublikationer og registraturer, som skønnes at have særlig interesse for personalhistorien. Det konstateres, at kildeudgivelserne i de senere år har været stagnerende i forhold til registraturerne. Flere af sidstnævnte har netop omfattet arkivfunds med meget personorienteret materiale, som i høj grad også anvendes af andre end slægtsforskere, f.eks. socialhistorikere og demografer. – Forfatteren giver sig ikke ud i nogen kvalitetsvurdering af det publicerede eller nogen diskussion om det pædagogiske tilsnit og lign. Måske er det ikke stedet for sådanne overvejelser, skønt de er tiltrængte.

2. Blandt de artikler, som beskæftiger sig med enkelte arkivfunds eller større enheder, skal fremhæves Finn Andersens store og grundige artikel om Sjællands stifts præstarkiver. Medens der i den vejledende litteratur ved flere lejligheder er gjort rede for kirkebøgerne, er de øvrige dele af præstarkiverne hidtil ikke blevet systematisk beskrevet. Præsternes embedsfunktioner over for menigheden afspejles i andet end kirkebøgerne. Man får her en præcis oversigt over præsternes rolle på områder som fattig- og skolevæsen samt deres øvrige verdslige administrative forpligtelser. Der er leveret et stykke nøgtern administrationshistorie, som med udbytte kan læses af enhver, som beskæftiger sig med lokalsamfundet i tidligere tid.

Kirsten Elisabeth Caning giver næsten som et à propos til indførelsen af hjemmestyre på Grønland i 1979 en introduktion til den grønlandske administrations historie og de arkivfunds, som indeholder kilder til Grønlands historie og befolkningsforhold. Det er en godt gennemarbejdet oversigt, som også orienterer om aktuel forskning: Ved Arktisk Institut udarbejdes for tiden biografiske registre over befolkningen på Grønland fra 1800–1930; oplysningerne overføres til edb og vil siden kunne benyttes også af slægtsforskere.

3. En større gruppe artikler analyserer forskellige kilde typer, som er mere eller mindre oplagte for arbejdet med personer og slægter. I hvert fald visse personer og slægter. Vello Helk skriver om præstehistoriske samlinger i Rigsarkivet, Henning Jensen om borgerskabets mønstringsruller 1583–1639 og Tage Kaarsted om Ordenskapitlets ridderbiografier. Sidstnævnte redegør levende for de kongelige ordeners historiografs arbejde med at indsamle de levnedbeskrivelser, ordenernes

modtagere anmodes om at forfatte og indsende. I tilknytning til artiklen (s. 129) genfindes bogens forsidefigur, nu med forklarende billedtekst. Desuden findes portrætter af samtlige forhenværende ordenshistoriografer, dog undtaget den nuværende, artiklens forfatter.

Personalhistoriske studier kan i mange tilfælde drives langt på grundlag af hvad der foreligger på tryk. Når det drejer sig om den del af befolkningen, som har erhvervet studentereksamen, er der meget at hente i studenterjubilmæsskrifter. Herom skriver Jette Kjærulff Tuxen og Ole Tuxen, og i tilgift gives en annoteret bibliografi over de bevarede skrifter. Bibliografien er oprindelig udarbejdet i forbindelse med projektet Københavns Universitets historie i anledning af 500-års jubilæet.

Umiddelbart opfattes brandtaxationer næppe som oplagte genealogiske kilder, men bevæger man sig forbi den rene jagt efter navne på forfædrene og begynder at interessere sig for, hvordan de levede og boede, da kan brandforsikringsmaterialet give ikke så lidt. Byernes brandtaxationer og deres kildeværdi for genealogisk og lokalhistorisk forskning er titlen på Lise Skak-Nielsens udmærkede gennemgang af dette til tider noget (i arkivmæssig henseende) uoverskuelige materiale.

4. Som tematiske, mere bredt anlagte artikler regnes her: Ole Fenger, Slægten og retssystemet, Hans H. Worsøe, Nogle betragtninger om børn født uden for ægteskab og Knud Prange, Slægtshistorie/lokalhistorie.

Fengers artikel er i udvidet form en gengivelse af et foredrag holdt i en slægtshistorisk forening. Det er en afrundet og koncentreret fremstilling af relationen mellem slægten og lov og ret fra middelalderen til vore dage. Tilhørerne må i sin tid have skullet høre godt efter for at følge med, hvis de var lægmænd udi retshistorien. Det er derfor godt, at foredraget foreligger på tryk, så det kan fordøjes i ro og mag. Udgangspunktet er en fastslået af at viden om slægten er basis for megen anden historie; et synspunkt som mange givet vil føle sig inspireret af og opmuntret ved.

Hans H. Worsøe, bogens redaktør og nuværende formand for Personalhistorisk samfund, har med sin studie over børn født uden for ægteskab givet en af skriftets mest medrivende artikler. Her forenes på forbilledlig vis kunsten at skrive levende socialhistorie og samtidig give en præcis oversigt over det retlige og arkivalske grundlag for emnet. Man forstår, og fryder sig over, at de slægtshistoriske foreninger, hvor Worsøe har holdt foredrag om dette emne, har opfordret ham til at publicere det.

Knud Prange fastholder med sin artikel den uløselige forbindelse mellem slægtshistorie og lokalhistorie. Elegant indledes med et citat af rigsarkivar Bricka fra året 1879, Personalhistorisk samfunds stiftelsesår, hvor det at tage menigmand med i en »rigtig« historisk fremstilling får sin bekomst. I dag er situationen anderledes, konstaterer forfatteren, og det i en grad, så man ikke kan forestille sig såkaldt rigshistorie uden inddragelse af den detailviden, som bl.a. slægts- og lokalhistorien har hentet frem. Interessen for socialhistorie har også ændret synet på husmænd og bønders optræden i historiebøgerne. Parallelt med at gøre opmærksom på den stadige vekselvirkning mellem slægtshistorie og lokalhistorie er det forfatterens ærinde at bidrage til en højnelse af slægts-

forskningens kvalitet. Navne og skemaer uden oplysninger om menneskene og deres liv sammenlignes fortræffeligt med aktører »i et rum uden form, farve og konturer« (s. 149).

5. Til det mere teknisk betonedede stof hører en artikel af Henrik Stolbe (svensk) om mikrofilm af særlig interesse for genealoger og en ren punktformet opsats om »Opstillingsprincipper og personnummerering af konsangvinitetstaver« af K. Albertsen. Det er nok muligt, at man som seriøs slægtsforsker har god brug for sådan vide, men meget engagerende for den ikke indforståede læser er artiklen bestemt ikke, og da forfatterens navn kommer først i alfabetet, er den kommet til at indlede bogen! Man bliver glad for, at Knud Prange længere fremme i bogen peger på nødvendigheden af form, farve og konturer omkring menneskene.

Bogen er alt i alt blevet seriøs reklame for dyrkelsen af personal- og slægts historie, men den er mere end det. Også en anspore for både amatøren og faghistorikeren til at komme videre, eller rettere dybere, ved at finde nye spor. Selvfølgelig er der mange flere end dem, der her afdækkes, hvilket ingen skal lastes for. F.eks. kunne man forestille sig noget om billeder som slægtshistoriske kilder, mere om de mange mennesker, der udgjorde landbefolkningen, mere om de uuddannede, og lidt mindre om dem, enhver familie vil være stolt af p.g.a. rang og stand. Ligeledes havde det måske været en ide at åbne lidt for de kommunale arkiver og de lokalhistoriske arkivers muligheder i denne på engang specielle og almene sammenhæng. Den bold kan imidlertid samles op af andre end Personalhistorisk samfund, som både nu og gennem de sidste hundrede år har udrettet meget fortjenstfuldt.

Margit Mogensén.

Holger Rasmussen: Dansk Museumshistorie. De kulturhistoriske museer. Dansk kulturhistorisk Museumsforening 1979. 226 s., ill. kr. 118 (for abonnenter på ARV og EJE kr. 60).

Dansk kulturhistorisk Museumsforening har fået den gode idé at markere 50-års dagen for sin stiftelse med at udsende en »Dansk Museumshistorie« som et særnummer af foreningens årbog. Bogen er skrevet af lederen af Dansk Folkemuseum, Holger Rasmussen, som da også synes selvskeven til at løse denne opgave. Han står centralt placeret i dansk museumsverden, har den nødvendige faglige bredde, og han har drevet primære studier i museumshistoriske emner, bl.a. i forbindelse med bogen om Bernhard Olsen. Dertil kommer, at han er velskrievende og formår at gøre et tørt stof levende.

Holger Rasmussen har da også løst den vanskelige opgave på forbilledlig vis, selvom nogle kapitler nok er bedre end andre, og selvom vægtningen af de forskellige afsnit altid vil kunne diskuteres. Jeg havde således hellere set, at man var kommet lidt hurtigere til sagen og ikke havde taget den lange omvej rundt om alle de mange mærkelige udslag, som samlertrangen har givet sig rundt

om i Europa siden oldtiden. Den egentlige museumshistorie begynder først efter 1800, selvom kunstkammerne altid må med som forløbere, om ikke af andre grunde, så fordi genstandene herfra stadig udgør væsentlige indslag i vore museer, som vi så det i Etnografisk Samlings store kunstkammerudstilling forleden år.

I bogens centrale afsnit begrænser Holger Rasmussen sig til at behandle de kulturhistoriske museer, som undertitlen også angiver. Selvom de kunsthistoriske og naturvidenskabelige samlinger nu er genforenet med de kulturhistoriske på det organisatoriske plan, så må de stadig vente på, at også deres historie bliver skrevet. De egentlige museer for dansk kulturhistorie bliver til i løbet af det 19. årh. med Oldnordisk museum – det senere Nationalmuseum – som det første og vigtigste. Hertil slutter sig de danske kongers kronologiske samling på Rosenborg og det nationalhistoriske museum på det genopbyggede Frederiksborg, og omkring midten af århundredet også de første provinsmuseer, som alle var mini-udgaver af Oldnordisk museum med hovedvægten lagt på forhistoriske genstande.

I behandlingen af dette første hovedafsnit af museumshistorien kan Holger Rasmussen bygge på grundige studier, foretaget af andre, først og fremmest Victor Hermansen. Når det drejer sig om beskrivelsen af den næste store bølge af museumsgrundlæggelser – folke- og frilandsmuseerne – er der færre forstudier at trække på. Her er forfatteren imidlertid på hjemmebane og har et førstehåndskendskab til stoffet. Dette afsnit er da også blevet bogens mest vellykkede. Det handler selvfølgelig først og fremmest om Dansk Folkemuseum, som blev til i begyndelsen af 80'erne, men også om den nye type af kulturhistoriske lokalmuseer, som vi finder f.eks. i Hjørring og Herning.

De sidste årtier af århundredet er museumshistoriens mest spændende periode med grøde overalt. Talrige udvalg og kommissioner søgte at forene de mange samlinger, som var overleveret fra fortiden, i nogle rimelige og levedygtige enheder, samtidig med at helt nye samlinger skabtes. Mange er de forslag og projekter, som aldrig blev realiseret: Museumsbyggeri på voldterrænet og eksercerpladsen ved Rosenborg, overflytning af Folkemuseet til Koldinghus som led i skabelsen af et grænseregionsmuseum, bondestuer indrettet på Frederiksborg slot (»Lad os dog for Guds skyld ikke gøre Frederiksborg til et broget Pulterkammer og skabe det flere Modstandere, end det allerede har«, var Worsaaes kommentar til denne plan).

Tro ikke, at museumshistorie er kedelig. Det er farverige personligheder, der befolker museums scenen i slutningen af 1800-årene. Hovedaktør er direktøren for Oldnordisk Museum, Sophus Müller, en principfast herre, som nærmest optræder i skurkens rolle; han kørte både lokalmuseerne og Kunstindustrimuseet i meget stramme tøjler, karakteriserede dele af Folkemuseets samlinger med ordene »Skidt er Skidt, selvom det er gammelt Skidt« og fandt, at de nymodens interiørstillinger var mere kunst end videnskab og ikke burde kaldes museer. En anden hovedperson er Bernhard Olsen, som lagde vejen til Dansk Folkemuseum rundt om Det kgl. Teater, Tivoli og Panoptikon. Ikke mindre farverige er biperso-

ner som Herning museums skaber, Trøstrup fra Torsted, eller grundlæggeren af Glud museum, den ekscentriske kunstmaler Søren Knudsen.

Museumshistorien er imidlertid ikke blot underholdning, men et vigtigt middel til at give dagsaktuelle problemer i dansk museumsverden perspektiv. Lad mig blot pege på to forhold: Lige fra grundlæggelsen af Oldnordisk museum har det antikvariske arbejde for at bevare de jordfaste fortidsminder været betragtet som et integreret led i museumsfunktionerne. Først i de allerseneste år er der rokket ved denne hævdvundne sammenhæng med oprettelsen af en selvstændig fortidsmindeforvaltning under miljøministeriet. – Lokalmuseerne blev længe hæmmet i væksten og helt underlagt et Nationalmuseum, som betragtede oldtidsforskningen under Sophus Müllers centralistiske synsvinkel. Vi skal helt op i 1960'erne, før decentraliseringen for alvor finder sted, og lokalmuseerne hastigt vokser sig stærke i takt med en svækkelse af Nationalmuseet. I dag er vi kommet i den utrolige situation, at lokalmuseerne anråber Nationalmuseet om at genindtage sin tidligere førerstilling, mens det gamle hovedmuseum synes lammet i sin handlekraft og ude af stand til at efterkomme opfordringen, svækket som det er af urimeligt hårde budgetnedskæringer og ribbet for dele af sin tidligere ekspertise.

Holger Rasmussen udtrykker i sit forord håb om, at bogen vil kunne bruges ved universitetsundervisningen i museumsfagene. På det punkt har den allerede bevist sin anvendelighed. Men forordet indeholder også et ønske om, at den skal inspirere til fortsatte museumshistoriske undersøgelser. Sådanne studier har med »Dansk Museumshistorie« fået et solidt fundament at bygge på og en god vejledning bl.a. i kraft af den omfattende bibliografi, som afslutter bogen.

Bjarne Stoklund

Peter Michelsen: Bondehuses alder. Nationalmuseet, Kbh., 1979, 55 s., ill. kr. 32.

Museumsfolk og andre, som arbejder med gamle bygninger på landet, stilles ofte over for spørgsmålet: Hvor gammelt er mit hus? Ikke mindst de mange nye bondehusejere er ivrige efter at få dette spørgsmål besvaret, og Peter Michelsen har søgt at imødekomme behovet med en nydelig lille bog om »bondehuses alder«. Forfatteren kan her øse af erfaringer fra årelange studier i marken af den landlige byggeskik, men henter dog det meste af bogens eksempelstof fra den institution, som han er leder af: Frilandsmuseet.

Lad det være sagt med det samme: Bogen er ikke nogen tryllestav, som giver noget klart svar på det stillede spørgsmål, snarere ser forfatteren det som sin opgave at slå koldt vand i blodet på ivrige bondehusejere og at vise, hvor svært det er at datere nøjagtigt, og hvilke faldgruber, man skal tage sig i agt for. I korte, klare afsnit redegøres for, hvad man kan slutte af årstal på og i en bygning, og hvilke skriftlige kilder, man eventuelt kan rådspørge. Et særligt afsnit behandler det nyeste hjælpemid-

del til bygningsdatering- Dendrokronologien. Her har Peter Michelsen spændende nyt at fortælle om de første dateringer ved hjælp af denne metode af bygninger på Frilandsmuseet. Den gamle gård fra Ostfeld ved Husum har således vist sig at være et hundrede år ældre end det årstal, 1685, som er skåret i portoverliggeren.

Dendrokronologien kan af tekniske og økonomiske grunde kun tages i anvendelse på nogle få, udvalgte bygninger. I de fleste tilfælde må man nøjes med en omtrentlig aldersbestemmelse ud fra konstruktive detaljer, vinduer m.v. Det er til gengæld en metode, som kan tages i anvendelse af alle interesserede. Peter Michelsen giver i et afsluttende afsnit tips om, hvad man skal være opmærksom på, og hvilke slutninger, man ved forsigtighed og mange forbehold kan drage af dem.

Bjarne Stoklund

Holger Rasmussen: Bernhard Olsen. Virke og Værker. Folkelivs studier 6. Nationalmuseet, København 1979. 307 s., ill., kr. 148,50.

Efter sigende skal skaberen af Dansk Folkemuseum og Frilandsmuseet en gang, da man opfordrede ham til at skrive sine erindringer, have svaret noget i retning af: »Nej, lyve vil jeg ikke, og sandheden kan jeg da slet ikke sige!«

Nu har denne spændende mand fundet sin biografi i den nuværende leder af Folkemuseet, overinspektør, dr. phil. Holger Rasmussen. Og det er han vel tjent med.

Holger Rasmussen har gennem de sidste år viet en væsentlig del af sin tid til studiet af de danske, kulturhistoriske museers historie. Det er der kommet flere skrifter ud af; det foreliggende er det største og vægtigste studie over en mand og de museer, han skabte.

Kort fortalt fødtes Bernhard Olsen i København i 1836 af forældre, der havde en solid landlig forankring; hans vugge stod i portnerboligen på Borchs Kollegium. Forældrene døde tidligt, og han kom som 17 årig i Kunstakademiets tegneklasse. Han blev snart medarbejder ved Illustreret Tidende og dennes korrespondent under krigen i 1864. I 1865 giftede han sig, og i 1868 udnævntes han til artistisk direktør for Tivoli i København, en stilling han beklædte helt til 1885. Mens han havde sin gerning her, var han fortsat aktiv som illustratør for Illustreret Tidende og forskellige værker, og i en to-årig periode midt i 70-erne var han tillige kostumier ved Det kongelige Teater.

Kort efter nystår 1879 knyttes han til komiteen for Kunst- og Industriudstillingen i København. Hans motiver for at gå ind i dette arbejde er helt klare: han vil bruge sin medvirken her til agitation for, som han udtrykker det, »et nationalt Museum i Danmark«. Han siger videre: »... der skal, det lover jeg, blive gjort et energisk Forsøg paa at samle Alt, hvad vi har tilovers af gamle Folkeminder her i Danmark. Har man det først samlet, er Vejen til et Museum ikke lang, og det skal nok komme«. Det bliver unægtelig en skelsættende hændelse for den danske museumsverden, da vi jo her ser den første spire

til Dansk Folkemuseum. Vi følger i bogen Bernhard Olsens næsten utrolige indsats for at samle ting til udstillingens åbning midt på sommeren samme år. Han havde naturligvis hjælpere. Det lykkes ham at sammenstykke en kreds bestående af bønder, lærere og præster, der virkede som formidlere af kontakten til de mennesker, der ejede ting, der kunne udstilles; selv skrev han i februar, marts og april 1879 1100 breve og gjorde »nogle og tyve Rejser i et Vejr paa aabne Vogne og sommertider i Baad paa Havet . . .«

På udstillingen vækker ikke mindst de af Bernhard Olsens efter inspiration fra svenskeren Arthur Hazelius opbyggede interiører stor interesse. I bogen følger vi herefter Bernhard Olsens bestræbelser for at opbygge en blivende, offentlig tilgængelig samling, i starten under navnet »Samlingen af den danske Bondestands Fortidsminder«. Senere udvides sigtet til at omfatte alle stænder. Dette arbejde bærer efter en række intermezzoer frugt i 1885, hvor han – samtidig med at han opbygger sit Panoptikon ved den nuværende hovedbanegård – åbner Dansk Folkemuseum i en række rum på 1. sal i samme bygning. I disse relativt snævre omgivelser befandt Folkemuseet sig endnu ved Bernhard Olsens død som 86-årig i 1922.

Vi bliver ført grundigt gennem disse første år af Folkemuseets historie og får et dybtgående indblik i Bernhard Olsens arbejde som samler af folkekultur i vid forstand. Vi følger hans arbejdsmåde gennem talrige brevcitater, og idégrundlaget blotlægges, ikke alene for Folkemuseet, men også for dets frilandsafdeling i Kongens Have og senere i Sorgenfri. Han skriver i juli 1906 til kollegaen Hannover på Kunstindustrimuseet, at det var ham om at gøre at få præciseret »hvad der har været min ledende Tanke med Museerne«, nemlig »... at raade Bod paa det Forsømte og forvanskede, og i valget af Bygningerne ved Lyngby har jeg søgt ikke alene at finde Traaden i Husets Udvikling fra Arne til muret Skorsten, men de er udtagne fra de tabte Lande ikke alene, fordi de primitiveste Typer fandtes der, men fordi Ungdommen her skal belæres om alt det, der en Gang har hørt til Danmark, fæstne Mindet om det Tabte og bane Vejen for den aandelige Samling af det Spredte, der er den eneste Form for Generobring, som jeg kan øjne.«

Også personale- og arbejdsforhold i det unge Folkemuseum får vi et indblik i, ikke mindst gennem en række herlige brevcitater. Gang på gang har nærværende anmelder følt sig fristet til at citere, men læs selv bogen! Glemmes skal det heller ikke, at der gøres afstikkere til Kunstindustrimuseet, Musikhistorisk Museum og Københavns Bymuseum.

Det mærkes, at Holger Rasmussen har givet sig tid til at blive dybt fortrolig med Bernhard Olsen og hans virke. Og når han har læst bogen med dens mange citater, føler man næsten, at man selv har siddet med de gamle journalsager og protokoller i hånden. Meget står klart for een, men måske nok mest den side af Bernhard Olsen, der var vendt mod arbejdet, gerningen. Det må indrømmes, at der er væsentlige sider af hans liv og person, vi kun strejfer. Vi hører så at sige intet om hans kone eller øvrige familieliv, vi kommer ikke en eneste gang ind bag hans private gadedør, bogstaveligt talt.

Måske kunne man også savne at få gründeren Bernhard Olsen anbragt lidt mere klart i en samtid, der var præget af en vældig optimisme og et gå-på-mod, som vi nok i dag kan misunde tiden.

En lille ting til: denne bog vil utvivlsomt finde læsere uden for den snævre faglige kreds. For dem havde det været rart, om f.eks. Panoptikon var blevet fulgt til dørs og Dansk Folkemuseums videre skæbne var blevet ridset op i få streger.

Lars Früis

Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Årbøger 1976–1979. 1976, 155 s., 1977, 175 s., 1978, 191 s., 1979: 181 s., ill. 1976–77: kr. 50, 1978–79, kr. 65.

Selskabet Handels- og Søfartsmuseets Venner har i samarbejde med museet på Kronborg siden 1942 udgivet denne årbog. Foruden artikler om handels- og søfartshistoriske emner indeholder årbogen oplysninger om museets drift og samlinger samt foreningsmeddelelser. Naturligvis henvender den sig især til handels- og søfartssinteresserede kredse, men samtidig er den så alsidig i sit emnevalg, at også andre end specialister har fornøjelse af den. Artiklerne er gennemgående velskrevne og gennemarbejdede, og de korte resuméer ved hver artikel gør det let at orientere sig i skriftet. Da det er hensigten at omtale de fire sidst udkomne årbøger under ét, vil det føre for vidt at diskutere hvert enkelt bidrag. Hovedvægten i det følgende er derfor lagt på en præsentation af årbøgernes emneområde, idet dog de mest væsentlige artikler vil blive taget op til særskilt drøftelse. Det drejer sig om fire artikler af museets direktør dr. phil. Henning Henningsen om levevilkårene til søs i ældre tid, og to artikler af kandidatstipendiat Erik Gøbel om Asiatsk Kompagnis kinafarter. Traditionelle maritimhistoriske emner som skibsforlis, strandinger og tekniske forhold vedrørende skibsfart i ældre tid behandles i en række artikler. Toldinspektør Robert Svalgaard har således skrevet en interessant artikel om kunstige strandinger på Thykysten (1976), mens maskinchef Poul Bell skriver morsomt og engageret om de gamle dampskibes fremdrivningsmetoder (1977) og om maskinmesterens rolle i dansk emigrantfart omkring århundredskiftet (1979). Opmærksomheden skal endvidere henledes på et bidrag af bibliotekar Birte Hjorth om Dragør Bjergningsvæsen, der udover at være en historisk oversigt tillige er en registratur over arkivalisk materiale vedrørende Dragør Bjergningsvæsen, der befinder sig i Dragør kommunes arkiv (1978). Også den maritime kunst behandles i årbøgerne. Den grønlandske billedhugger Hans Lyngre skriver således om storfangeren og træskærerens Ujuånát (1862–1940), hvis arbejde kan ses på museet (1976). Herudover er der en række artikler af mere almen historisk og antikvarisk interesse, således Olav Nygaards om romerske handelsskibe (1977), Hans Jeppesens om Kollerupkøggen (1979), mens fhv. museumsdirektør Knud Klem skriver om Christian IV og Bremerholm med ho-

vedvægten lagt på kongens skibsbyggeri og dets organisation. Også numismatikken har forbindelse med den maritime historie (numisnautikken). Herom skriver den tyske mønthistoriker Wolf Müller-Reichau (1976). Endelig behandler en række artikler enkelte lokaliteters maritime forhold; især er der grund til at fremhæve Liselotte Myghs forkortede specialafhandling om Ærøskøbings maritime milieu o. 1800, der demonstrerer, hvorledes byen og dens næringsliv var snævert baseret på søfarten i alle dens former (1978).

De nævnte årbøger udgør en naturlig helhed takket være Henning Henningsens fire artikler om levevilkårene til søs i ældre tid, centreret omkring spise, drikke og rygevaner samt sømandens beklædning. Oplysningerne angår især den danske orlogsflåde og Asiatisk Kompagni, men også forholdene på udenlandske skibe inddrages til sammenligning. I »Sømandens kogebog« (1976) drøfter forfatteren detaljeret de store sundheds- og konserveringsmæssige problemer i forbindelse med de ofte månedlange transporter af madvarer over havet og konkluderer, at der hverken næringsmæssigt eller gastronomisk var megen trøst at hente for den tids søfolk. Enkelte skibe synes at have været ekstremt dårlige madskibe. Berygtede blandt søfolk var især engelske skibe, mens skandinaviske havde et noget bedre ry. For orlogsflådens og kompagniernes skibe eksisterede der fra gammel tid faste regler for mandskabets forplejning, mens der først fra begyndelsen af 1800-årene blev stillet lovbestemte krav til private handelsskibe, de såkaldte spisetakster. På grundlag af disse takster kan H.H. for en næsten 200-årig periode vise, hvorledes der sker en udvikling i retning af en mere varieret og rigelig kost, og konkluderer herudfra, at rationerne ikke var urimelige og i sammenligning med forholdene på land som oftest rigeligere. H. H. argumenterer dog alene ud fra kildernes normative oplysninger og tager således ikke stilling til, om taksterne svarer til virkeligheden ombord. I al fald tyder Erik Gøbels undersøgelser af forholdene på Asiatisk Kompagnis skibe på, at dette ikke var tilfældet. Var maden ikke spændende, kunne drikkevarer og tobak i nogen grad råde bod derpå. H. H. tillægger især tobakken stor betydning for sømanden som trøst og opmuntring under de ofte meget barske vilkår. Derimod tyder forfatterens undersøgelser på, at spiritus næppe spillede nogen større rolle i sømandens dagligdag. Den tildeltes kun sparsomt og brugtes mest som medicin. Man drak hovedsagelig ferskvand, og så længe beholdningen strakte, tyndt skibssøl. Her opstod imidlertid de samme problemer med hensyn til opbevaring og holdbarhed som med fødevarerne. H. H. gennemgår detaljeret men meget malende de mange måder, hvormed søfolkene søgte at forbedre og bøde på de ofte uappetitelige drikkevarer. H. H. afslutter sin kulturhistoriske undersøgelse med en gennemgang af sømandens beklædning fra slutningen af 1000-tallet til vore dage. Forfatteren erkender dog, at kildematerialet for de ældre perioders vedkommende er alt for spinkelt, til at der kan tegnes et fulgyldigt billede, men ved hjælp af sporadiske dragtfund, billedmateriale og samtidige beskrivelser søger H. H. at opstille en kronologi. For alle fire artikler gælder, at de er skrevet i et levende og letflydende sprog. Fagfolk må dog beklage de manglende noter og littera-

turhenvisninger. Forfatteren undskylder dette med, at undersøgelsen er baseret på flere tusinde kildesteder, og efter endt læsning tror man ham gerne, men det føles alligevel som en mangel ved dette meget grundige og inspirerende kulturhistoriske arbejde.

I to velskrevne artikler reviderer Erik Gøbel mange hævdvundne forestillinger om Asiatisk Kompagnis kinafarter i 1700- og 1800-årene. Artiklerne er en bearbejdede af en specialeafhandling ved Københavns Universitet og bygger på indgående studier i kompagniets arkiv. I den første artikel (1978) behandles kinafarterne i Asiatisk Kompagnis første oktrojperiode 1732-72. På grundlag af de 58 bevarede skibsjournaler undersøger E. G. skibenes sejlruiter og sejltider, et aspekt, der hidtil kun har været behandlet for anden oktrojperiodes vedkommende (1772-1792). Skibsjournalerne, der førtes af kaptajnen eller styrmændene, indeholder såvel nautiske optegnelser om kurs og position, vind og vejr som almindelige notater om arbejdet og begivenheder om bord og giver således et alsidigt billede af rejsens forløb. I modsætning til den gængse opfattelse kan E.G. vise, at asienshandelens forløb var meget regelmæssigt. Forfatteren har undersøgt ialt 65 kinatogter, hvilket formentlig er meget tæt på det totale antal gennemførte togter i perioden, selv om der er lakuner i kildematerialet. Af de 65 togter gennemførtes langt de fleste uden nævneværdige forsinkelser og af samme faststukne rute. Forfatterens beregninger synes at vise, at skibenes fravær fra Danmark svingede mellem 400 og 500 dage, altså inden for et interval af blot 100 dage i hele den 40-års periode, undersøgelsen dækker. Derimod volder det tydeligvis forfatteren vanskeligheder at forklare denne regelmæssighed. Han må her ty til generelle ræsonnementer, uden at dette dog på nogen måde svækker undersøgelsens værdi. Det fremhæves, at skibene var af nogenlunde samme størrelse, hvad der måtte give de samme ydre betingelser. Blandt mandskabet var der desuden mange gengangere fra tidligere togter, og af rullebøgerne fremgår, at de, der opnåede at blive kaptajner, gennemsnitligt havde otte asiens-togter bag sig. Både blandt menigt mandskab og officerer synes der således at have været en betydelig kontinuitet fra togt til togt og dermed erfaring og indsigt. Indsigt kunne naturligvis også erhverves ad teoretisk vej gennem trykte håndbøger i navigation, og sådanne er forfatteren da også stødt på i boer og skifter efter sømænd. Endelig forestiller forfatteren sig, at journaler fra tidligere togter er blevet anvendt som en slags lærebog i kinafart for uerfarne officerer.

I årbogen 1979 drøfter E. G. sygdom og død ombord under kinafarterne i Asiatisk Kompagnis ialt 100-årige historie. Resultatet er en revision af den hævdvundne opfattelse af kinafarterne som yderst farlige og dramatiske med en uundgåelig decimering af besætningen til følge. Mærkeligt nok er kompagniets arkiv ikke tidligere blevet undersøgt i dette øjemed, selv om et righoldigt materiale er for hånden. Hovedkilden er skibsprotokolten, idet skibsassistenten heri indførte alle juridisk bindende afgørelser bl.a. vedrørende afdøde besætningsmedlemmers efterladenskaber med angivelse af dødsårsag og dato. På grundlag af fordelingen i mandskabskategorier og aldersklasser, som kan bestemmes ud fra rul-

lebøgerne, viser forfatteren, at sygdom og dødsfald fordeles sig ret ujævnt blandt mandskabet. Mest udsat var åbenbart officersgruppen, hvilket kan overraske, da den ikke deltog i det rigtigt farefulde arbejde som rigning osv. Man kan dog pege på, at officerernes gennemsnitsalder var højere og deres konstitution svækket efter flere østerejser. Skørbug regnes almindeligvis som skibssygdommen par excellence. E.G.s undersøgelser demonstrerer imidlertid, at dette i hvert fald ikke var tilfældet for kina-rejsernes vedkommende. Blandt de diagnostificerede sygdomme indtager egentlige mangelsygdomme procentvis ikke nogen stor plads i forhold til smitsomme sygdomme som kolera og dysenteri. E.G. er dog klar over sit materiales begrænsede bærekraft og påpeger den usikre terminologi ved sygdomsbeskrivelserne samt de mange uspecificerede sygdomme. Den beregnede dødelighedsfrekvens sammenholder forfatteren med bl.a. Hans Chr. Johansens og Aksel Lassens beregninger over mortaliteten i landsognene i samme periode, hvorved han kommer til det resultat, at den på skibene var ca. syv gange så høj som til lands. Dette lyder drastisk, men sammenlignet med andre nationers kinafarere er den danske dødelighedsfrekvens ikke foruroligende. Man kan således efter forfatterens undersøgelser ikke længere opretholde forestillingen om kinafarterne som særligt udsatte, selv om datidens søfart i almindelighed må anskues som et erhverv, der var særligt udsat for arbejdsulykker og sygdomme.

Et blik på indholdet af de fire årbøger viser tydeligt, at den egentlige søfartshistorie og især den maritime kulturhistorie afgjort dominerer på bekostning af handelshistorien i det iøvrigt glimrende redigerede skrift. Det er naturligvis ikke museets skyld, men i betragtning af de betydelige traditioner for handelshistorie i dette land var det vel ikke urimeligt, om der opnåedes en bedre ligevægt mellem de to hovedområder. Det kunne f.eks. ske ved at handelshistoriske specialer i højere grad end hidtil fandt vej til Handels- og Søfartsmuseets årbøger.

Lis Heiberg

Maritim Kontakt I (1980). Udgivet af Kontaktudvalget for dansk maritim historie- og samfundsforskning. 85 s. Pris 35 kr. + moms og porto ved henvendelse til Kontaktudvalget, Hellerupvej 51 E, 2900 Hellerup.

Overalt i Europa har man i det seneste årti oplevet en kraftigt tiltagende interesse for søfartshistorie. Herhjemme har på privat initiativ nedsat sig det Kontaktudvalg, som siden 1974 søger »at fremme den maritime historie- og samfundsforskning i Danmark i samarbejde med officielle institutioner og private sammenslutninger, der falder indenfor dette emneområde, samt enkeltpersoner. Formålet søges gennemført ved at koordinere eksisterende forskningsprojekter, at igangsætte eller stimulere nye forskningsinitiativer og at tilvejebringe hjælpemidler eller centrale kartoteker til brug for maritime historie- og

samfundsforskere for at fremme og effektivisere disses forskningsmuligheder«. Således står der i formålsparagraffen.

Forskningskoordineringen varetages blandt andet ved at publicere en maritimhistorisk *Hvem forsker hvad*. Stimuleringen sker fx ved udskrivning af prisopgaver og ved afholdelse af de hyggelige konferencer hvert andet år siden 1974. Af de hjælpemidler, som udvalget hidtil har udgivet, må især fremhæves de 6 værdifulde *årsbibliografier* – hvoraf den for 1979 medtager mere end 500 titler om dansk skibsfart før og nu – samt de praktiske *guider til maritim kildemateriale* i offentlige og private samlinger. De senest optagne aktiviteter er forsøget på at sikre nyere kildemateriale som rederiarkiver og konstruktionstegninger samt udsendelsen af første bind i skriftserien *Maritim Kontakt*.

Målet hermed er ifølge forordet at »publicere studier fra både fagfolk og fritidsforskere til gensidig inspiration, således at disse arbejder udmærket kan være et skridt på vejen til noget, der endnu ikke er færdigarbejdet«. Første binds 9 bidrag lever fint op til intentionerne. Ganske vist er de professionelle i overtal, men fx fritidshistorikeren Heine J. Kisbys bidrag om Marstals jagtskibe hævder sig smukt ved sit engagement og friske sprog kombineret med et godt overblik over byens økonomiske historie.

En anden skibstype er emnet for arkitekt Morten Gøthches pædagogiske og meget instruktive rapport fra Skibsteknisk Laboratorium i Roskilde om restaureringen af Nationalmuseets slup »Ruth«. I *Maritim Kontakt*s mest omfattende artikel følger vi det parallelle arbejde med det bevarede skrogs minutøse opmåling og med efterforskningen af fartøjets omskiftelige historie, som den afspejler sig i det dokumentariske materiale. Det har vist sig, at sluppen blev bygget 1854 i Norge, fik navnet »Familien« og blev sat ind i handelen mellem Sørland og Thy; 1888 solgtes den til Danmark og blev omdøbt til »Forældres Minde«; senere bar skibet navnene »Carl Bang« og »Marie«, inden det endte som »Ruth« i 1916; medens hun var på 10 forskellige danske hænder gennemgik »Ruth« mindst 7 ombygninger. Om denne omtumlede skæbne er typisk for et sådant skib på knap 20 bruttotons nævnes ikke. Men det er Nationalmuseets udmærkede plan at restaurere det i 1988-skikkelsen.

Et af de mest tankevækkende bidrag til skriftet er levert af lederen af Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, Alan Hjorth Rasmussen. Han er i gang med en større undersøgelse over indførelsen af åle drivvod i Danmark omkring 1880, og på nuværende tidspunkt fremlægges en række principielle betragtninger over effekterne af den nye teknologiske fremtrængen i indvandsfiskeriet. Ikke mindst de gribende eksempler fra Roskilde Fjord og Kalvehave viser, hvordan de østdanske krog-, garn- og rusefiskere skarpt reagerede imod de indtrængende og meget mere effektive vestjyder, som kom fra Nordsøen med deres vod. Da fiskerne med de gamle stationære redskaber ikke beskyttedes af lovgivning, greb de enten til selvtægt og søgte at ramme konkurrenterne voldeligt eller verbalt – eller de førte agitationskampagner, som skulle overbevise myndigheder og opinion om, at den nye tekniske fiskebestanden. Da selvophold og levestandard stod på spil, måtte striden blive indædt. Det, der giver af-

handlingen dens ekstra dimension, er paralleliteten til forholdene i dag i nordsøfiskeriet, i typograffaget og på mange andre felter, hvor den fundamentalt samme konflikt genfindes mellem kravet om sociale hensyn og kravet om effektivisering.

Udover de nævnte indeholder hæftet bidrag, der behandler så forskelligartede temaer som refleksionsseismisk undervandsarkæologi, sømandsdagbøger, Det vestindiske Søkorps 1760–1769, Nyboder med deres indbyggere 1629–1700, fejlagtige tilskrivninger på skibsportrætter og Sparrevogns mekaniske loggeur fra 1804.

Der er al god grund til at ønske Kontaktudvalget med det lange navn til lykke med det nye tidsskrift, som fremtræder i en pæn lay-out med udmærket gengivne illustrationer. Mere tilfældigt forekommende er manchetter og præsentationer af forfatterne. Disse skønhedspletter må redaktionen ændre i følgende bind, som vil udkomme, når manuskripter og økonomi tilsiger det. Blot må vi håbe, at næste bind foruden artikler om historie også vil indeholde stof fra den moderne maritime samfundsforskning, som Kontaktudvalget jo også skulle repræsentere. Udvalget har ikke præciseret begrebets indhold; men hvis jeg har opfattet det noget tågede udtryk ret, ville man ved at betone maritim samfundsforskning automatisk undgå den fare, der består i nostalgisk at betragte søhistorien mere eller mindre isoleret fra det omgivende samfunds økonomiske, politiske og sociale rammer. Og man ville samtidig begive sig ind på et stofområde, der ikke allerede dækkes udmærket ind af Handels- og Søfartsmuseets årbog, som første bind af Maritim Kontakt i høj grad minder om. Det lille dansksprogede bogmarked er trængt for tiden, så det ville ikke være rimeligt, om de to tidsskrifter kom til at konkurrere med hinanden.

Erik Gøbel

Knud Hornbeck og Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553–1559. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 68. Odense Universitetsforlag 1980. 264 s., kr. 84,20.

Denne bog er en af de efterhånden mange publikationer fra Odense Universitets Institut for historie og samfundsvidenskab, omhandlende det 16–17. århundrede. Den er heller ikke den første, der behandler den adelige godsdrift. Efterhånden ganske mange opgaver om dette emne er blevet skrevet ved instituttet, især – ikke underligt – om fynske godser. Emnet er centralt, da landbruget i denne periode var det absolut bærende erhverv, og da den adelige godsdrift er ret betydningsfuld p.g.a. denne stands indflydelse, privilegier og omfanget af dens godsbesiddelse. Disse synspunkter gives da også i bogens indledning som udgangspunkt for behandlingen.

Tanggårds godsregnskaber er et af de ret få bevarede private godsregnskaber fra perioden, og tillige særegent ved sin alder. Ydermere er det ikke regnskab for et stort gods kompleks, men en af de få kilder vedrørende et mindre ikke-»højadeligt« gods. Men bogen er ikke kun en udgave af godsregnskaberne, den er også en behandling

af dem. Selve udgaven har været undervejs en årrække, idet Helge Land Hansen oprindeligt begyndte arbejdet for Landbohøistors Selskab i 1971. I mellemtiden foretog Knud Hornbeck en undersøgelse af regnskaberne som specialopgave; og det er disse 2 forskellige dele af arbejdet med godsregnskaberne fra Tanggård, der nu samles i en publikation.

Knud Hornbecks behandling af regnskaberne fylder de første 140 sider. Den er først og fremmest en gennemgang af de forskellige former for indtægter og udgifter; opdelt i naturalier og penge. Naturalieindtægterne kom mest fra gårdens fæstere, og ikke alle naturalier medgik til godsets drift. Der kunne derfor sælges varer, især korn, hvorved hovedparten af pengeindtægten kom ind. Pengeindtægten fra salg af varer var mellem 30 og 80% af de samlede pengeindtægter i de 7 år, der findes regnskaber fra. Det sandsynliggøres, at der har været mulighed for spekulation i konjunkturerne, således at fortjenesten har kunnet hentes ved at følge med i prissvingningerne på korn (p. 74). I forbindelse med omtalen af varesalget berøres handelsforholdene og konjunkturerne på det europæiske marked i midten af det 16. årh. mere bredt. Behandlingen af godsregnskabet er først og fremmest deskriptiv, men er en solid gennemgang af regnskaberens oplysninger. Forfatteren har dog mest interesseret sig for de rent driftsmæssige og økonomiske aspekter, og mindre for f.eks. de kulturhistoriske fænomener, der også findes i Tanggård-regnskaberne. En enkelt detalje kan i starten virke forvirrende: I notedelen er afsnittene fortløbende nummeret i forlængelse af selve tekstafsnittene, og har ikke numre refererende til de tekstafsnit de handler om.

De aspekter, man måtte mangle i Knud Hornbecks behandling af regnskaberne, kan man dog selv læse sig til i bogens sidste del: tekstudgaven (p. 141–248). Der er tale om en extenso-udgave af regnskaberne fra Tanggård 1553–59, år for år, efter de »klassiske« udgivelsesprincipper. I tilknytning til regnskaberne, der udover årsregnskaberne er et salt- og ølregnskab, aftrykkes skiftedelingen af Tanggård ejers, Peder Christiensen Dyres, gods i 1568, og et uddrag af skiftejordbogen fra skiftedelingen 1576 efter Peder Oxe, idet denne havde fået en del af godset ved 1568-skiftet.

Bogen har – meget prisværdigt – et personregister, der dækker såvel udgaven som behandlingen.

Susanne Krogh Bender

Christopher Maaløe (udg.) Leonora Christina: Hæltinners Pryd. Udgivet efter afskriften i Karen Brahes Bibliotek. Det Danske Sprog- og Litteraturselskab. 1977. kr. 70,80.

At skrive kvinders historie er ikke et nyt fænomen. Alleerede i 1600-tallet blev der i Danmark skrevet historie indenfor denne genre. Leonora Christina skrev foruden »Jammers Minde« »Hæltinners Pryd«, et værk om fremragende kvinder, en række biografier, fortrinsvis om regerende dronninger, hentet fra hele verdenshistorien. Det bemærkelsesværdige ved dette skrift er, at en kvinde skri-

ver om kvinders liv, og især at det gøres med en vågnende bevidsthed om kvinders ligeværd med mænd. Leonora Christina har allerede en plads i Danmarkshistorien, men hun vil også komme til at figurere på de første sider i den danske feminisme historie, når den engang bliver skrevet. »Det er oc ingen Aarsage, huor for Kiønnet skulle giøre et Menniske Udyctig naar Dyden oc Fortiensten giør den værdig«, skriver hun i fortalen til sit skrift.

LC påbegyndte værket under sit fængselsophold. I 1671 havde hun modtaget en sum penge og »icke alleeneste købt Historie Bøger på adskillige Sprog men endoc aff dennem uddragen oc offversat de rooswærdigste Quindis Persohner, som berømmis for troefaste, kydske, fornufftige, mandhaftige, dydige, gudfryctige, lærde oc standhaftige —« fortæller hun i »Jammers Minde«. Inden hun blev løsladt havde hun fået skrevet et helt værk, der skal have omfattet alle kategorier af heltinder, men kun første del om de stridbare heltinder er bevaret. Anden del om de trofaste og kyske samt tredje del om de standhaftige er gået tabt.

Den altfor tidligt afdøde filolog Christopher Maaløe har med uendelig omhu og stor indsigt udgivet og kommenteret den bevarede del efter den eneste, meget ringe, afskrift fra Karen Brahes bibliotek. Teksten fremstår i udgaven med afskriftens ortografi, men uden dens fejl-skrivninger. Det er en fryd alene i kraft af LCs personlige sprog og ortografi at være i stue med hende. Maaløe har desuden forsynet skriftet med en fortrinlig indledning, der bl.a. forsøger at redegøre for skriftets kilder, og her peges på pater Le Moynes værk *La Gallerie des Femmes Fortes* fra 1647 som LCs tydeligste forlæg og forbillede.

Skønt biografiene hovedsagelig er oversættelse af uddrag fra andre værker, bærer de præg af LCs pen. Maaløe skriver med rette, at LC ikke alene ønskede at skrive et forsvarsskrift for kvinder, men også at bruge det som vehikel for egne ideer, f.eks. om kongens retsstilling og religionsfrihed. Hun udvælger kvinder, hvis skæbne i høj grad har træk fælles med hendes egen: kongedøtre, trofaste og loyale hustruer, enker. Hævnmotivet spiller også en stor rolle. Skriftet skal ikke læses som kilde til Zenobias, Semiramis's eller til amazonernes historie, men som kilde til LCs opfattelse af sig selv og sin situation.

I værket er der »vel nok en konflikt mellem LCs principielle feministiske indstilling på den ene side og hendes personlige holdning til Ulfeldt med den grænseløse loyalitet hun lagde for dagen både før og efter hans død«, skriver Maaløe. LC oplevede ikke dette som en konflikt. Hun lå under for sin samtidts opfattelse af kvindens rolle i samfund og familie og kun på et enkelt punkt hævdede hun sig op over sin samtid: hendes »feminisme« var en indsigt i at mennesker ikke først og fremmest skal vurderes efter køn.

Nanna Damsholt

Sv. Eegholm-Pedersen (udg.) Utrykte Holbergiana i universitetsarkivet. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab i anledning af Københavns Universitets 500-års jubilæum. I kommission hos C. A. Reitzels boghandel, København 1979. 132 s., ill., kart. kr. 96,20.

Den smukke publikation, trykt hos Poul Kristensen i Herning, som DSL markerede universitetsjubilæet med, kan læses som en udmærket og lettilgængelig indføring i Københavns Universitets opbygning og økonomiske administration i 18. årh., og et eksempel på udnyttelse af dets nyordnede arkiv (sml. *Vejl. ark.reg. XXI*, 1978). Sin hovedbetydning har bogen dog som bidrag til Holbergforskningen, og den er udsprunget af udgiverens arbejde med den store Holbergordbog, der skal udkomme i løbet af de nærmeste år. Den er således også bevis på den omhu hvormed man stadig udforsker alt vedrørende den mest betydningsfulde lærer, bemeldte universitet har haft i de 500 år. Især er der lagt vægt på at meddele den originale retskrivning.

Som Holbergudgivelse må bogen bedømmes på baggrund af at der allerede har været høstet på samme mark flere gange, idet Holbergs breve er udgivet af V. Dahlerup (1926), og hans egenhændige vota som universitetsprofessor af E. Nystrøm (1928), begge for Holbergsamfundet; ligeledes er nogle årsregnskaber fra hans eforat for Elers kollegium udgivet af V. Hermansen i Elersiansamfundets Aarsskrift (1932). Det er dog lykkedes ved den fornyede gennemgang af universitetsarkivet at finde så meget, at det berettiger den foreliggende udgave som ialt indeholder 52 numre. Heraf er de 18 første fra konsistoriums arkiv, mest vota, og tilstræber at være et udtømmende supplement til den ovennævnte udgave. Resten repræsenterer det væsentlige fra de forskellige regnskaber, hvortil kommer et enkelt egenhændigt fæstebrev. Især disse sidste Holbergiana vedkommer i højere grad institutions- og økonomihistorien, og er fyldigt kommenteret med henblik herpå. Litteraturhistorikere vil finde mest fornøjelse i det s. 124 citerede, men ikke egenhændige og derfor ikke fuldstændigt udgivne, fæstebrev fra 1744 på et hus i Torkilstrup, netop 2 mil vest for Roskilde, der er blevet ledigt efter en vis Rasmus Skomager, idet fæstebrevet indeholder den klausul at efterfølgeren »med intet ulovligt saa som Kroe hold eller deslige sig befatter«.

Torben Damsholt

Henning Koefoed: Hvordan selge lokalhistorien? Informasjon. Salg. Distribusjon. Småskrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 1. Oslo 1978. 30 s.

Distriktshistorie. Problemer. Metode. Organisering, redigeret af Rolf Fladby og Liv Marthinsen. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt, nr. 8. Oslo 1979. 86 s.

Norsk lokalhistorisk institutt har udsendt endnu to publikationer i en efterhånden lang række. Der er tale om en imponerende aktivitet. Opstår der problemer i det lokalhistoriske arbejde, eller ønskes bestemte forhold fremmet i Norge, indkalder instituttet til møder herom, og udgiver dernæst – oftest få måneder efter – indlæg fra disse møder i små prunkløse publikationer. Disse uddeles enten gratis eller meget billigt til alle interesserede.

I dette tilfælde gælder det to problemer, der tillige er af betydelig dansk interesse. De publicerende lokalhistoriske foreningers vanskeligheder ved at sælge deres bøger til andre end den sædvanlige lille trofaste medlemsskare – samt foreningernes vanskeligheder ved at realisere et ønske om historiske publikationer, der på én gang dækker hele deres region i emnevalget.

»Hvordan selge lokalhistorien?«, lyder den lidt provokerende titel på nu afdøde annoncedirektør, Henning Koefoeds lille pjece. For manglende salgssucces kan naturligvis skyldes, at det lokalhistoriske arbejde er så dårligt, at det aldrig burde have været trykt. Men er det godt, d.v.s. velredigeret, velskrevet, forsynet med velvalgte illustrationer og i det hele taget taltalende af indhold og ydre, så er det ærgerligt for alle, at bogen ikke havner i så mange hænder som muligt. Er kvalitetsbetingelserne opfyldt, må fejlen ved et manglende salg nødvendigvis ligge i markedsføringen. Og markedsføring er heldigvis et fag, der som alle andre, kan læres.

Den foreliggende pjece er en sådan lærebog, kort, klar og pædagogisk. Den indeholder en indføring i og en diskussion af selve begreberne i relation til lokalhistorisk litteratur: om fornuftig markedsføring på grundlag af en markedsanalyse, der tilstræber at skabe fastere baggrund for oplagsstørrelser, prisfastsættelser og budgetstyring, reklame og informationsmidler. Om fordele og ulemper ved de forskellige kanaler hvorigennem bøgerne kan sælges og gøres kendte, samt endelig, en model for en budgetopstilling.

Alt gennemstrømmet af en ægte følt ærgrelse fra forfatterens side over, at et salgsfremmende arbejde, der dog koster så relativt lidt i tid og penge, tilsyneladende betragtes som odøst fra lokalhistorikerens side.

Ved beskrivelsen af disse salgsfremmende aktiviteter opstilles der naturligvis mange forhold, der nok også vil virke som selvfølgheder på danske udgivere af lokalhistorisk litteratur – for forskellighederne mellem begge landes ekspanderende markedsinteresse for lokalhistorie, er tilsyneladende ikke stor.

Men det er spørgsmålet, om det ikke – også i Danmark – ville være tilrådeligt for mange historiske foreninger at

gennemføre disse selvfølgheder. Og nærværende pjece vil kunne fungere som en nyttig huskeliste herfor. Så nyttig, at man må håbe, at en tilsvarende vil blive skrevet af en salgsuddannet dansk lokalhistoriker. Meget gerne efter den norske model, der bør bruges indtil da.

»Distriktshistorie. Problemer. Metoder. Organisering« er et svar på mange ønsker fra regionale historiske foreninger om historiske publikationer, der på én gang er relevante for hele foreningens medlemsområde. Målet med »Distriktshistorie« er derfor dels at gøre historikere interesserede i at arbejde med problemstillinger der tager udgangspunkt heri, dels at give anvisning på hvorledes et sådant arbejde kan organiseres i praksis.

Over for historikerne fristes der med en ny fagdisciplin. Det er bogens hovedtese, at der, et sted mellem de klassiske begreber: lokal- og rigshistorie, bør etableres en tredje mulighed, distrikts- eller regionalhistorien, med egne problemstillinger og metode. De væsentligste indlæg i principiel henseende kommer her fra Øystein Rian og Helge Salvesen. Førstnævnte refererer til sin egen bog: »Vestfolds historie. 1671–1821«, og fremhæver, at arbejdet med en sådan distriktshistorie giver mulighed for andre problemstillinger, sammenligningsmuligheder og kildegrupper, end såvel lokal- som rigshistorie. Og heri kan ingen være uenig, bortset fra at dette næppe betyder, at der skal benyttes en afvigende metode.

Synspunkterne på distriktshistoriens særlige karakter tydeliggøres i Helge Salvesens meget spændende indlæg, der bygger på hans deltagelse i ødegårdsundersøgelserne. Tværvideenskabelige aspekter – historie, geografi, arkæologi – understreges derfor stærkt – ligesom det, naturligvis med rette fremhæves, at det i historiske undersøgelser er problemstillingerne der bestemmer undersøgelsesområdet – ikke omvendt. At studiet af distriktshistorie derfor skulle være den rummelige grænse, der netop gav de frieste muligheder for problemstillinger, forekommer uklart. Men det er ikke desto mindre dette tema der køres videre i de resterende indlæg. Det fremhæves, at netop distriktshistorien er bedst egnet til en metodisk rigtig indfaldsvinkel til benyttelsen af befolkningshistorisk kildemateriale – samt, at det, ved genstandsundersøgelser, er rimeligere at analysere på grundlag af sammenlignende studier, end på grundlag af undersøgelser af den enkelte genstand isoleret.

Disse selvfølghelige krav til historisk undersøgelser, overbeviser dog ikke om nødvendigheden af at indføre en særlig distriktsbestemt historiedisciplin. Det har allerede givet forvirring nok, at betragte lokalhistorie og rigshistorie som to forskellige fag, der dog begge burde benytte samme historiske metode.

Problemet er nok snarere dette, at når det, som her i denne bog drejer sig om ældre tids historie, vil dét administrationskulte kildemateriale, der alene er til rådighed, ofte være for tyndt for mange relevante problemstillinger vedr. det helt lille lokalsamfund. Ved nyere og nyeste tids historie, hvor lokalsamfundene selv skaber deres kildemateriale i form af person-, forenings- og erhvervsarkiver, kommunalarkiver, erindringer og billeder, kan krav til et kendskab vedr. sammenhængen i kildematerialet, sammenlignende studier og relevante pro-

blemstillinger gennemføres uanset undersøgelsesområdets størrelse. For det er som nævnt problemstillingerne, der bestemmer undersøgelsesområdet.

For Norges vedkommende hæmmes denne forskningsmæssige beskæftigelse med lokalsamfundets historie dog stærkt af, at man ikke, således som i Danmark, har lokalhistoriske arkiver til at indsamle, registrere og videreformidle lokalsamfundets kildemateriale. Men en løsning er måske på vej. Nu i sommeren 1980 er der nedsat et bredt udvalg, der skal stille forslag om hvorledes lokalhistoriske arkiver kan etableres i Norge, således at ikke-statsligt og kommunalt materiale fremover kan indsamles, opbevares og tilgængeliggøres herfra.

For Danmarks vedkommende bør regions- eller distriktsbestemte problemstillinger fremmes – dette så meget mere, som organisationen herfor er parat – nemlig de lokalhistoriske arkivers amtskredse. Hvad ville være naturligere, end at i amtskreds, efter at have gennemført en foreningsarkivkampagne, tillige sørgede for, at materialet udnyttedes på regionalt plan, idet foreningerne jo både fortæller om lokalsamfundenes interne strukturer, særhederne de enkelte lokalsamfund imellem, samt regionens særlige udvikling overfor andre regioner.

Henning Bender

Bent Jørgensen: Stednavne og samfærdselshistorie. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning nr. 18, 1979, 173 s., ill. kr. 90.20.

Bogen er en delstudie inden for et større projekt med titlen Stednavne og samfund, der bl.a. har til formål at demonstrere stednavnenes muligheder for at give oplysninger om ældre tiders samfundsforhold. Det skal straks fastslås, at dette formål er nået i Bent Jørgensens bog, som fører frem til nogle konklusioner af værdi for forståelsen af vejenes udviklingshistorie i ældre tid og dermed for den videre forskning i dette emne.

Undersøgelsen er – naturligvis – ikke landsdækkende, og forfatteren betegner den selv i denne forbindelse som en demonstration af den anvendte metode. Ud fra ønsket om at få undersøgelsesområder, der ligger i forskellige dele af landet og har forskellig geografisk karakter har forfatteren udvalgt følgende områder, som er studeret intensivt: Horns herred på Sjælland, Sunds herred på Fyn, Gram herred i Sønderjylland, Hellum herred i Nørrejylland samt Øresund mellem København–Malmø og Helgingør–Helsingborg, hvor der dog næsten ingen samfærdselsnavne findes. Hertil kommer, at de fire første i et vist omfang er blevet suppleret med materiale fra tilgrænsende områder, ligesom der også er medtaget oplysende eksempler fra andre dele af landet. Denne udvælgelse af intensiv-områder er overordentlig væsentlig, men det må forekomme vanskeligt for en ikke-navneforsker umiddelbart at bedømme, hvorvidt de valgte områder er de mest hensigtsmæssige. Som det vil fremgå af det følgende, har forfatteren dog med de områder han har valgt, nået så væsentlige indsigter, at det må siges at retfærdiggøre valget.

En interessant side ved bogen er dens demonstration af

den moderne navneforsknings metoder. I et indledende kapitel giver forfatteren et oplysende eksempel på »hvordan hele navneforskningens metodeapparat af og til må sættes i funktion«. Eksemplet tjener også til belysning af sagens vanskeligheder, bl.a. dem der er en følge af kilde-materialets svigten. Det drejer sig om placeringen af stednavnet »Horsestold« (»Hestestald«), som forekommer på det forslag til placering af herberger langs alfarvejene på Sjælland, der er bevaret fra omkring 1521, og som på denne liste betegner en kro, der skulle oprettes ved vejen mellem Holbæk og Roskilde. Da jeg selv beskæftigede mig med denne kilde i forbindelse med mine studier over det ældre vejnet på Sjælland (»Alvej og kongevej«, 1973), var jeg ikke i stand til at placere navnet, og på mit kort over herbergernes placering (gengivet hos Bent Jørgensen s. 21) udelod jeg derfor vejen mellem Holbæk og Roskilde. Nu har Bent Jørgensen ved en kombination af stednavnsanalyse, godshistorie og slægtsforskning leveret indicier for, at Horsestald, lå hvor gården Trudsholm ligger i dag (s. 21 ff). Beviskæden er, som forfatteren klart fremhæver, ikke uden svagheder, men eksemplet er velegnet til at illustrere hans arbejds-situation – foruden at han også i forbifarten får korrigeret Trap Danmarks opfattelse af navnet Trudsholms oprindelse.

Sådanne enkeltheder er bogen fuld af. Stednavnsanalysen kombineret med realoplysninger af vidt forskellig art er en metode, der kræver både fantasi og nøgternhed foruden naturligvis en omfattende brug af hele det eksisterende kildemateriale, som kan tænkes at yde oplysninger. Hvad navnestoffet angår har forfatteren kunne udnytte Institut for Navneforsknings samlinger. Hans analyser af samfærdselsnavnes betydning og alder er interessant læsning, bl.a. fordi de demonstrerer for den, der ikke er specialist i emnet, hvad moderne navneforskning kan præstere, både i retning af nye indsigter og nye spørgsmål. Der er f.eks. påvisningen af, at der i Særløse sogn har været et toldsted, som forfatteren sætter i forbindelse med landevejen fra Roskilde over Glim til Ringsted. »Toldstetz Agre« i Tolstrup Åmosevang kan desværre ikke lokaliseres helt nøjagtigt. Navnet Toldbroås (kendt fra opmålingen 1682) i Særløse kan derimod placeres lidt syd for Særløse (bogens kort s. 96). Nu tilføjer forfatteren: »Dette navn kan af saglige grunde ingen forbindelse have med kongevejen sydøst for Særløse men har vel derimod forbindelse til Tolstrup (hvis forled er af her uvedkommende oprindelse), måske således at tolderen har boet i Særløse, der jo er Tolstrups sogneby« (s. 95). Det er muligvis rigtigt. Men kongevejen, der passerede tæt øst om Særløse, havde en forgænger i den middelalderlige hovedvej fra Roskilde sydpå forbi borgen Skjoldenæs-holm og videre til Ringsted (jfr. bogen s. 148. Se i øvrigt »Alvej og kongevej«, s. 264 ff.). Denne middelaldervej, som 1638–40 blev omdannet til kongevej, passer langt bedre sammen med beliggenheden af Toldbroås end vejen over Osted, og tidsmæssigt passer stednavnet også til vejen, idet det er klart middelalder. Om Toldsted Agre i Tolstrup Åmosevang også gør det er derimod tvivlsomt. Hverken agrene eller vangen kan lokaliseres nøjagtigt, og Åmosen har tidligere været større end nu. Sagen lader sig næppe opklare for nærværende, men den rejser det inter-

essante spørgsmål, hvad det var for en afgift, der blev opkrævet ved toldstedet (eller toldstederne?) ved vejen (eller vejene?) midtvejs mellem Roskilde og Ringsted. Forfatteren nævner et par andre eksempler på, at stednavne indicerer toldsteder placeret i åben mark, samt Poul Enemarks omtale af holstenske eksempler på opkrævning af vejafgift i middelalderen. Det er velkendt, at der i Danmark blev opkrævet »told« mellem landsdelene, fortrinsvis i købstæderne, men i Særløse synes der altså at være tale om en afgift af trafikken midt på Sjælland. (Om Toldsted i Åbenrå amt, se H. V. Gregersen, »Toldsted ved Hærvejen«, Haderslev 1978).

Vedrørende den nævnte kongevejstrækning sydpå fra Roskilde har forfatteren med sine stednavne kunnet fastlægge yderligere nogle punkter, vejen har passeret, således at dens forløb nu tegner sig med større nøjagtighed. At man ikke har kunnet udpege forløbet mellem Assermølle og Roskilde foranlediger ham til at stille spørgsmålet, om vejen trods alt aldrig nåede at blive færdig (s. 149). Det er naturligvis en mulighed, men ikke en naturlig antagelse ud fra kongevejenes sædvanlige forhold. I adskillige tilfælde udgik en kongevej ikke direkte fra en købstad, men fra en alfarvej lidt uden for byen. De kongelige trafikanter kan have benyttet alfarvejen sydpå ud af Roskilde for så, når de nåede det sted, hvor kongevejen begyndte, at passere den til lejligheden åbnede port og dreje ind på deres private vej.

Men bogens vigtigste resultat angår spørgsmålet om, hvor stor bestandigheden i vejnettet kan antages at have været. Da jeg selv arbejdede med at udrede de større vejes forløb på Sjælland i det 16. og 17. århundrede (jfr. ovennævnte bog) blev dette spørgsmål et grundlæggende metodisk problem. Hvis man, som den tidligere forskning stort set havde gjort, gik ud fra et vejnettet er konstant og uforandret gennem århundreder, når blot endemålene for trafikken er fastlagt, ligger det lige for at benytte senere, især det 18. århundredes fyldigere kildemateriale til tilbageslutning om, hvordan vejnettet har set ud århundreder tidligere. Men problemet var kun i ringe grad undersøgt, og de antydninger, jeg kunne finde, pegede i modsat retning. Vigtigt i denne forbindelse var den ovenfor omtalte kroliste fra Christian II's tid. Det vejforløb, den forudsætter, afviger betydeligt fra det, der f.eks. fremgår af Videnskabernes Selskabs kort fra 1760erne. Jeg måtte følgelig konkludere, at når jeg ville rekonstruere vejnettet i det 16. og 17. århundrede, måtte jeg holde mig til de samtidige kilder. Og resultatet kunne så bruges til en vurdering af, i hvilket omfang vejnettet var stabilt eller ændrede sig, når der sammenlignedes med den fra kortmaterialet kendte situation ved tiden for de store vejreformer.

Resultatet kunne sammenfattes således: I henseende til selve vejenes eksistens har kontinuiteten været meget stor, for færdselen mellem købstæderne benyttede landsbyvejene, der således danner grundlaget for vejnettet helt frem til vejreformerne. Men hvis man tænker på hvilke ruter inden for dette vejnet, færdselen faktisk fulgte, har kontinuiteten været langt mindre end hidtil antaget, for færdselen har skiftet mellem de eksisterende landsbyveje, opgivet nogle og taget andre i besiddelse. Mit emne var som nævnt de større færdselslinier, vejene mellem køb-

stæderne, og et væsentligt led i fastlæggelsen af dette vej-system var at finde ud af, hvilke landsbyer, der oprædter i kilderne som punkter, der blev passeret af denne trafik. Jeg undersøgte således ikke eller kun helt undtagelsesvis de finere masker i nettet, landsbyvejene, som jeg betragtede som en stabil basis.

Det er her Bent Jørgensens resultater kommer ind i billedet. Hans konklusion er, at »ikke helt få landsbyveje og øvrige mindre kommunikationslinier er nedlagt eller omlagt til ukendelighed i før-kartografisk tid. Heller ikke landsbyvejene kan generelt tages til indtægt for urgammel stabilitet«.

Disse bogens slutord er baseret på de resultater, som forelægges i kapitel 5, Vejes opgivelse og forfald, her iblandt en række eksempler på veje, som er blevet nedlagt eller som markant har fået mindre betydning for færdselen – i forfatterens mere sirlige sprog: deklarerede veje. Der er også eksempler på det modsatte: at en færdselslinie udbygges og forbedres. Ændringerne fremgår i nogle tilfælde af selve navnet, mens argumentationen i andre tilfælde hviler på en sammenholden af navnene med realoplysninger, hvilket i praksis vil sige de senere korts signaturer og navnestof (jfr. s. 142). Går man disse eksempler efter og ser på argumenter og øvrige omstændigheder i de enkelte tilfælde, er man efter endt læsning ikke i tvivl om den citerede konklusions holdbarhed. Men nogle af eksemplerne efterlader en vis usikkerhed, hvilket måske skyldes, at forfatteren er noget kortfattet med sine præmisser og ikke gør meget ud af at udrede detaljerne i sine slutninger, når de handler om at sætte stednavnene i forbindelse med andre kilder. Et eksempel af mere principiel interesse skal nævnes. Nogle gange drejer sagen sig om, at veje eller vejstykker kan fastlægges ud fra navnene, men »er forsvundet på kortlægningens tid« eller »er opgivet på de ældste korts tid« (de to citater findes s. 126 og 130). Det ser ud til, at argumentationen for vedkommende vejes opgivelse i sådanne tilfælde hviler på, at de ikke ses på de ældste kort. Med andre ord: én af præmisserne er, at de gamle kort har alle eksisterende veje med. Nogen vurdering af dette spørgsmål synes forfatteren ikke at have foretaget. Med udtrykket »de ældste kort« menes matrikelkortene fra omkring år 1800 og »en række samtidige vejkort« (s. 19), men også Videnskabernes Selskabs kort anvendes, og forfatterens hyppigt brugte udtryk »før-kartografisk tid« skal åbenbart forstås i relation til de nævnte kort. Sagen er imidlertid mere kompliceret end han eksplicit gør rede for. Der er ikke et skarpt skel mellem »før-kartografisk tid« og »kartografisk tid«. Kort tegnes med et bestemt formål og med anvendelse af en bestemt teknik, og begge dele må analyseres nøje, før der kan drages slutninger om bestemte topografiske detaljer. Videnskabernes Selskabs kort, hvortil opmålingen fandt sted 1757–1842, adskiller sig fra alle tidligere ved at dække hele landet, ved at tage flere kartografiske elementer med og ved at anvende en moderne teknik. Det kan med rette siges om dem, at de er meget pålidelige – i forhold til tidligere kort dækkende hele landet eller blot større områder af det. Der kan i den forstand være god mening i udtrykket »kartografisk tid«. Men det fritager ikke for en nærmere analyse af, hvad disse nye kort kan bruges til, bl.a. ud fra den måde de er blevet til på. Det gælder

ganske særligt, når man bevæger sig ned i de topografiske detaljer, for at kortene ikke er specialkort er ikke ensbetydende med, at de har alt med, og den nye og avancerede teknik betød ikke nøjagtighed i alle detaljer. Målebordsbladene (1:20 000) – og det er naturligvis dem alene, der har interesse, idet de udgiver kort (1:120 000–1:360 000) blot gentager, hvad målebordsbladene har med og det i forenklet form, idet der yderligere er sket en udvælgelse, således at f.eks. mindre betydelige veje er udeladt – er tegnet på grundlag af triangulation og med anvendelse af målebordsplaceringer egnede steder i terrænet. Der er naturligvis valgt steder, som gav mulighed for at få overblik over de væsentligste elementer i landskabet. Man kan ud fra målepunkterne og sigtelinierne på de originale blade se, hvor målerne har siddet med deres borde og sigtet noget og tegnet resten på fri hånd ud fra iagttagelser i landskabet. Noget er nu nok tegnet uden iagttagelse. Man får indtryk af, at der er bagsider af skove og områder bag bakker, som målerne ikke har kunnet se meget på fra de steder, hvor de har anbragt sig i landskabet. Der indgår sandt at sige elementer af fri fantasi i resultatet. Disse fabuleringer ved målebordet har f.eks. ført til, at en vej et sted er parallelførskudt ca. 1 1/2 km. Bent Jørgensen har selv fundet en lokalitet, som »er misvisende og forgrovet gengivet« på VSK Orig. (d.v.s. målebordsbladet), og han tilføjer ganske overflødig: også på VSK (de udgivne bearbejdelser). Naturligvis. Gravøren har ikke været ude i landskabet for at korrigerer geodæterne.

Ved landsbyudskiftningen og gårdudflytningerne skete der ifølge sagens natur betydelige ændringer af vejforløbene i og omkring de gamle landsbyer. Der blev behov for nye veje, og gamle, som havde fulgt gårderne, skulle nu følge de nye skel. Denne situation fremgår af udskiftningskortene, som udarbejdedes i sagens anledning, og som viser såvel de gamle som de nye veje. De lidt senere matrikelkort, som i en del tilfælde er udarbejdet på grundlag af udskiftningskort, har derimod ikke de gamle veje med. (Det bemærkes, at MK + år i forfatterens forkortelsesliste alene betyder matrikelkort. I Stednavneudvalgets »gamle« forkortelsesliste var MK = kort i Matrikelarkivet, altså også udskiftningskort). Matrikelkortene viser altså en ny situation, som er forårsaget af selve udskiftningen, og her gælder ikke det, forfatteren skriver om mekanismen i vejændringerne: »Den fuldbyrdede opgivelse af en færdselslinie må formodes altid at have haft et forstadium, hvor forfald og deklassering efterhånden har fået overtaget« (s. 142). Bemærkningen indleder et afsnit, der omhandler ændringer i »før-kartografisk tid«, men der er altså den bemærkelsesværdige omstændighed ved dette begreb, at en væsentlig del af de kort, som konstituerer denne epokes ophør, er fremgået af en situation, hvor der var behov for at registrere store omlægninger og ændringer på landsbyniveau. Enhver sammenligning mellem disse kort og situationer i de foregående århundreder må tage dette i agt.

Med disse betragtninger skal det på ingen måde antydes, at de nævnte forhold er ukendte for forfatteren. Men navnlig i sammenhæng med at bogen også tager sigte på at demonstrere de metodiske sider af sagen, havde det været betryggende, som han eksplicit havde taget stilling

til disse forhold dér, hvor han kommer ind på vejenes topografi og i den forbindelse inddrager matrikelkortene eller VSK i sin argumentation. Det gælder f.eks. et sted som s. 119–127, hvor nogle vejforløb i Nørrejylland diskuteres og indsættes på VSK 1785, der altså her benyttes som grundkort og derved kommer til at fremtræde med en autoritet, der måske ikke i alle detaljer er dækning for i opmålingen, således som denne ville fremtræde ved en kritisk analyse af målebordsbladet.

Men selv med det forbehold, der ligger i ovenstående overvejelser vedrørende kildebelæget for nogle af bogens delkonklusioner, er der som nævnt ikke tvivl om, at Bent Jørgensen har ført bevis for sin tese. Kapitellet om vejes opgivelse og forfald indeholder en række klare eksempler dels på, at større veje er blevet »omklassificeret«, dels på – og det er det nye i denne forbindelse – at også de enkelte veje mellem landsbyer og andre mindre veje er opgivet eller lagt helt om i tidens løb. Der må herefter konkluderes endnu mere vidtgående vedrørende den begrænsede kontinuitet i vejnettet, end jeg gjorde i 1973. Ikke blot gælder det, at den vigtige færdsel – færdselen mellem købstæderne – har skiftet ganske markant mellem de muligheder, de eksisterende landsbyveje gav. Men også disse og andre mindre elementer i vejnettet har været mindre stabilt end hidtil antaget. Den langtrækkende færdsel var i det store og hele bundet til landsbyerne, det var dem, man passerede, det var næsten altid her, der var kroer og herberger i den udstrækning sådanne fandtes uden for købstæderne, og det var her, man kunne hyre en anden bonde til at køre videre, når der skulle skiftes vogn og heste. Fjernveje i moderne forstand, altså veje der førte den langtrækkende trafik direkte fra købstad til købstad uafhængig af de lokale veje, kom først til med kongevejene – og for offentligheden først med vejreformerne. Det er en interessant tilføjelse til dette billede, at det gamle samfunds dynamik også har vist sig på »mikroplan«, at udviklingen på landsbysamfundenes niveau også har haft kræfter i sig, som undertiden førte til markante ændringer af disse småsamfunds forbindelseslinier.

Alex Wittendorff

Niels M. Saxtorph: Jeg ser på kalkmalerier. Alt hvad der findes i danske kirker. 3. forøgede og rettede udgave. Politikens Forlag 1979. 350 s., ill. kr. 98.50.

Lektor Niels M. Saxtorph udsendte 1967 på Politikens Forlag sin bog: »Jeg ser på kalkmalerier. En gennemgang af alle kalkmalerier i danske kirker.« Allerede i 1970 udkom anden øgede og rettede udgave. Tredje udgaven udkom i 1979 og er yderligere forbedret og udvidet i forhold til de to tidligere udgaver. Endvidere er tredje udgaven trykt i et nyt og større format.

Historien bag Niels M. Saxtorph's bog er følgende: Ved en tilfældighed bemærkede Niels M. Saxtorph middelalderens malerier i Tuse kirke i 1950'erne. Kalkmalerierne – datidens billedbog – inspirerede forfatteren så meget, at han gennem de følgende ca. 10 år, udførte et

enormt og meget tidskrævende stykke arbejde for at beskrive kalkmalerierne i Danmark.

Forfatterens formål med bogen har været at skabe en systematisk håndbog, der omfatter alle i dag eksisterende og offentlige tilgængelige kalkmalerier i danske kirker. Håndbogen indeholder en 63 sider lang indføring om emnet. Niels Saxtorph præsenterer kalkmaleriernes tidsperioder (romansk stil, overgangstid og unggotik, højgotik, sengotik, renæssance), behandler hvorledes kalkmalerierne blev fremdraget og restaureret i det 19. og 20. århundrede. Ligeledes får vi oplysninger om, hvem der har malet billederne, hvad de forestiller, samt en kort orientering om den litteratur, der findes om kalkmalerier. Resten af bogen er en systematisk fortegnelse over de o. 525 danske kirker, som i dag har bibeholdt deres kalkmaleriudsmykning.

Danmark er af praktiske grunde blevet opdelt i 11 områder, der alle er afbildet på oversigtskortet side 59. Under hvert område er kirkerne ordnet alfabetisk, ligesom der findes et datakort, hvor pågældende egne kirker er blevet afbildet. Håndbogen er forsynet med et register, der gør det muligt temmelig hurtigt at finde frem til et ønsket motiv eller en bestemt kirke. Registret er dog ikke fuldkomment og kunne evt. forbedres ved at alle omtalte motiver også fandtes som henvisning i registret. Som eksempel kan nævnes stikordet *Datering*. Bogen omtaler foruden de i registret nævnte sidetal dateringer på følgende sider: 68, 70, 83, 99, 107, 112, 115, 120, 127, 154, 168, 217, 255, 303, 307, 335. I enkelte kirker findes oplysninger om kalkmaleriers datering eller kirkens hvælvs-lagning, som Saxtorph har overset. I Udby kirke (Saxtorph s. 176) står der: »Korbue: Renæssance rankeværk fra sidste halvdel af 1500-tallet«. Malerierne i korbuen er eksakt dateret til 1578. I Elmelunde kirke er hvælvingerne ved en nu usynlig indskrift dateret til 1462, en oplysning, der godt kunne være medtaget, da den giver en post quem datering for maleriernes tilblivelse.

Set i forhold til anden udgaven i 1970 har tredje udgaven visse forbedringer. Forsiden har fået nyt lay-out, ligesom billedkvaliteten er forbedret. Undtagelserne, der bekræfter reglen, er illustrationerne s. 166 og s. 203. Antallet af billeder og stregtegninger er identiske i de to udgaver.

Da der er gået 9 år mellem de to udgaver, er der i den mellemliggende periode fremdraget en del nye kalkmalerier. Alt ialt medtager Niels M. Saxtorph 32 nye kirker med kalkmaleriprydelser.

Som tidligere nævnt omfatter bogen alle i dag eksisterende og offentligt tilgængelige kalkmalerier i danske kirker. Saxtorph er dog noget inkonsekvent, idet han nogle steder nævner kalkmalerier oven over hvælvingerne, men undlader det en lang række andre steder, f.eks. Herred kirke, Søstrup og Sdr. Jernløse. Det kan muligvis tænkes, at forfatteren kun har medtaget bemalinger over hvælvingerne, når der er tale om store velbevarede fund som i Fodby (Saxtorph s. 148), hvor der findes en velbevaret apostelrække fra ca. 1250. Er dette tilfældet, burde også Arninge kirke (Lolland) nævnes, idet der findes malerier på alle fire vægge over hvælvene.

I Daastrup kirke (Ramsø herred) afdækkedes i 1901 senromanske og gotiske kalkmalerier, men de blev alle

hvidtet over igen i 1920. Dog bevarede man et lille tofarvet indvielseskors placeret på jordbuen imod nord. Dette kors er ikke omtalt af Saxtorph, men forfatteren er delvis dækket ind, ved at han side 60 har skrevet, at »kirker hvis kalkmalerier kun består af en enkelt geometrisk udsmykning på ribber eller langs korbue, er dog ikke altid medtaget«. En noget alvorligere kirke at overse er Ellidshøj (Hornum herred, Ålborg Amt), hvor der i 1961 (finrenset og restauareret i 1968) på triumfvæggens vestside nordre halvdel blev fundet et korsegangs-billede. Maleriet er af en indskrift dateret til 1562.

I afsnittet om hvem der har malet billederne (s. 20–28) taler Saxtorph om mestre. Selv foretrækker vi at benytte udtrykket »malerværksteder«, idet kalkmalerikunsten ikke er individuelt udskillelig, men håndværksmæssigt præget. Ved at benytte betegnelsen værksted undgår man associationer om een maler. Er flere værksteder nært beslægtede betegnes de som en storgruppe. Niels M. Saxtorph har i dette afsnit medtaget en ny »malermester«, nemlig »Træskomaleren«. Forfatteren skriver (s. 25): »På Østfyn fandtes i 1480'erne en meget særpræget maler; han er ganske uskolet, men tegner levende og farverigt; . . . I 1970 kendtes han kun fra Ørbæk og Skrøbelev, men siden har man fundet billeder af samme slags i Drigstrup, Flødstrup, Frørup, Hesselager og Vinding.« Udover de af Saxtorph nævnte kirker findes disse særegne kalkmalerier både på Fyn, Tåsinge, Langeland, Ærø, Møn og på Sjælland. Alt ialt har værksteds-storgruppen dekoreret i mindst 25 kirker, og vi har valgt at kalde det cirkel-roset-storgruppen, på grund af dets brug af store dekorative cirkel-rosetter. Gruppen kan muligvis opdeles i 3 forbundne værksteder, der »dekoreres« hver sin egn (Fyn, Nordsjælland, Møn) i perioden 1450–1525. Flere ting tyder på, at værkstedernes hovedhverv måske ikke har været kalkmaleriudsmykning, men murerarbejde i form af hvælvs-lagning, om- og tilbygninger – men rigtigt er det, at cirkel-roset-storgruppens malerier (»Træskomesteren«) af mange regnes for »nogle sære billeder«.

Saxtorph burde måske have øget sin service over for læseren således, at han, ikke blot ved halvdelen men ved samtlige kirker, anførte kalkmaleriernes afdæknings-restaureringstidspunkt; endvidere synes vi, han ligeledes konsekvent i afsnittene under de enkelte kirkers behandling skulle repetere deres mulige malerværkstedstilhørsforhold. Saxtorphs litteraturhenvisninger til småartikler vedr. de enkelte kalkmaleriprydede kirker kunne godt alment udbygges. Men det skal understreges, at disse påpegede skønhedsfejl er ubetydelige set i forhold til bogens høje kvalitet.

Sammenfattende kan man sige, at Niels Saxtorph med bogen »Jeg ser på kalkmalerier« har gjort et stort pionerarbejde. Denne bog er den eneste på markedet, som behandler alle kirker og alle kalkmaleriudsmykninger i hele landet; bogen må derfor karakteriseres som det bedste arbejde om emnet. Vi kan således kun anbefale, at man anskaffer sig Saxtorphs håndbog og benytter den som ledsager, når man ønsker at besøge de middelalderlige kirker for at studere og beundre datidens billedbog.

Morten Bjørn og Ole Reiter

Grethe Holmen: Kvindelige kunstnere i 1500- og 1600-tallet. Borgen, 1977. 204 s., kr. 58.

Grethe Holmen har sat sig det mål at gøre opmærksom på en række kvindelige kunstnere, der har levet og arbejdet i Vesteuropa i 15- og 1600-tallet. Hun ønsker ikke at vurdere deres værker, men kun at fortælle om disse kvinders liv og arbejdsvilkår. Det ligger forfatteren på sinde herigennem at forklare, hvorfor verdenshistorien ikke rummer de store kvindelige genier.

Bogen er med sine ca. 200 sider, incl. illustrationer, resultat af et kæmpe indsamlingsarbejde. Den falder i to hoveddele, hvert århundrede for sig. Desuden er den inddelt efter tre hovedområder, litteratur, malerkunst og musik, med en geografisk underinddeling. Hvert underafsnit består af een eller flere centrale biografier. GH placerer kunstnerne i en historisk ramme og kommer undervejs med betragtninger om kvinders stilling generelt. Bogen rummer desuden fyldige registre og litteraturhenvisninger.

Trods det store og spændende materiale, der her lægges frem, er bogen lidt af en skuffelse. Den er blevet en mellemting mellem et biografisk leksikon og en fremstilling om emnet. Det er trættende at læse en hel serie biografier, selvom det er oplysende, at så mange kunstnere har haft påfaldende fælles kår. Samtidig er de fortællende rammeafsnit ikke fyldestgørende. De er dårligt strukturerede og det væld af oplysninger de rummer, virker ofte spredte og uvedkommende. Det betyder ikke, at der ikke er en række nyttige og væsentlige kommentarer, som f.eks. at kvinder i deres uddannelse stort set var afskåret fra at tegne efter nøgenmodel. Vi er på vej til forklaringerne på de manglende genier!

Bogen kan sikkert inspirere til analyser af kvindelige kunstners arbejdsvilkår. Den strejfer problemer, der er helt centrale for kvindekunst. Hvilken målestok skal anvendes? GH har såvidt jeg kan se kun kunnet beskrive de kvindelige kunstnere der har overlevet, målt med den traditionelle alen, ellers var deres værker vel næppe bevarede og de selv næppe blevet anerkendt i deres samtid. GH har valgt ikke at udvide eller omdefinere kunstbegrebet til også at omfatte de kunstformer, indenfor hvilke netop kvinder har udfoldet sig, nemlig indenfor det normalt benævnte kunsthåndværk: broderi, vævning, knipling etc. Det nævnes i bogen, men tages ikke op.

Nanna Damsholt

Ole Louis Frantzen: Truslen fra Øst. Dansk-norsk flådepolitik 1769–1807, Marinehistorisk Selskabs skrifterække 16, København, 1980. 191 s., ill. kr. 96.

I slutningen af det attende århundrede lå den dansk-norske stats årlige indtægter på omkring 10 millioner rigsdaler. Samtidig var dens udgifter til søetaten på ikke

mindre end 2 millioner. Derfor gjorde man sig mange og grundige betragtninger om det rimelige i denne udgifts størrelse og anvendelse – akkurat som med forsvarsudgifterne i dag. De nedsatte flådekommissioners overvejelser (og deres ofte ringe gennemslagskraft) danner ryggraden i Ole Louis Frantzens undersøgelse, som dog i tilgift har mange videre udblik.

Forfatteren er inspektør ved Tøjhusmuseet og medredaktør af »Marinehistorisk Tidsskrift«. Foruden nærværende bog, der i 1976 blev indleveret som specialeafhandling til skoleembedsexamen ved Københavns Universitet, har han skrevet om søartilleriets historie i »Våbenhistoriske Årbøger« 1979.

Litteraturen om den dansk-norske orlogsflåde er sparsom og i helt overvejende grad forældet. Frantzen har derfor næsten kun kunnet trække på bedagede værker af Edvard Holm og H. G. Garde samt moderne fremstillinger af Ole Feldbæk. I stedet har han måttet bygge store dele af sin bog på det udstrakte utrykte materiale: først og fremmest søetatsens papirer samt kommissionsbetænkningerne.

Fra de spredte kildegrupper er ved en udmærket heuristik indsamlet de oplysninger, som er skønnet nødvendige for at skildre »statsmagtens syn på flåden, således som det kommer til udtryk i flådeplanlægningen og opstillingen af flådestyrkerne«. Af planlægningens mange aspekter har forfatteren valgt især at fokusere på flådens størrelse og sammensætning – og kun i mindre grad at beskæftige sig med dens placering og opgaver.

Med hensyn til marinens størrelse sker der ikke afgørende ændringer i den undersøgte fyrrårsperiode, hvor det samlede antal fartøjer konstant lå mellem 60 og godt 80. Sammensætningen bliver derimod væsentlig ændret: hvor der i 1769 var lige så mange lineskibe som af øvrige typer, udgjorde disse største skibe kun en fjerdedel af flåden i 1806.

Dybest set er det dette markante skift, bogen vil give forklaring på. Som de afgørende variable fremhæves udenrigs- og sikkerhedspolitiske hensyn. Hovedindtrykket af periodens flådeplanlægning er dog, at skønt man nedsatte op mod et dusin kommissioner, fik disse så helt forskellige kommissioner, og var skibsmateriellet så sen-drægtigt at justere, at de udkastede flådeplaner som regel aldrig nåede at blive udførte, inden de politiske konjunkturer atter havde ændret sig. Hertil kom de ikke uvæsentlige begrænsninger, som statens mildest talt stramme finanser lagde på udfoldelsesmulighederne. På samme måde hæmmede søenrollerings træghed muligheden for at skaffe nok søvant mandskab i en krisesituation.

Flådekommissionerne arbejdede imidlertid med mere ideelle forudsætninger – og overraskende nok planlagde man næsten udelukkende med henblik på en konflikt med Sverige. Dette lands overgang fra traditionel lineskibsflåde til skærgårdsflotiller af småfartøjer dannede nøje forbillede for den eneste væsentlige ændring i tidens danske flåde: indførelsen af kanonbådsflotiller til kystforsvar i snævert samarbejde med hæren. Som en af sine nye centrale opdagelser kan Ole Louis Frantzen vise, at denne ændring var overvejet og til dels gennemført, længe inden englænderkrigen satte ind i 1807. I hvert fald siden

1740erne havde man talt derom, men først 1790 nedsattes en dansk og en norsk kystflotillekommission. Imidlertid gennemførtes omlægningen ikke før 1806, hvor den efterhånden alt dominerende kronprins Frederik gik kraftigt i brechen for den under indflydelse fra hærens officerer – og altså imod flådens langsigtede traditionelle målsætninger.

Lige som for sammensætningen var forholdene i Sverige bestemmende for orlogsskibenes placering. Derfor gjorde de danske beslutningstagere sig store anstrengelser for at få et så godt billede som muligt af denne ydre virkelighed. Og takket være et fortræffeligt informationsniveau om svenske forhold kunne vi til stadighed stationere lige godt og vel så mange skibe i den norske hovedbase Frederiksværn, som den potentielle fjende havde i Göteborg og Marstrand.

Netop fordi forholdet til Sverige tilmålte så stor værdi i samtiden, og fordi forfatteren lader sin fremstilling styre af flådekommissionernes arbejde, virker hans tidsgrænse ved 1769 uheldig. Bogens eneste begrundelse for at starte just dette år er kortfattet og svag (»marinens indre forhold var på dette tidspunkt ved at være bragt i orden omend ikke endeligt«), og for de afgørende variables vedkommende er der tilsyneladende ikke tale om noget markant skel på denne tid. I en tidspresset specialeskrivningssituation kan den foretagne afgrænsning have været forståelig nok; men efter min mening burde undersøgelsen inden offentliggørelse være udstrakt til at dække den lange egale fredsperiode fra 1720 til 1807. Samtidig kunne den lidt omstændelige fremstillingsform passende være strammet og de lange linier trukket klarere op. Herved ville fx behandlingen af Københavns søforsvar, defensionsskibsproblematikken, den nye svenske kystflåde og det hele forhold til Sverige blive meget mere afrundet. Et udmærket udgangspunkt kunne da være kommissionen af 1726.

Af andre indvendinger mod bogen må nævnes den lidt ufikse sproglige udformning og bogstavering, især i det engelske resumé – og skandinavienkortet, der er så upræcist, at det er næsten værdiløst. I fremstillingen findes et ukommenteret tomrum for årene mellem 1794 og 1801, og de generelle behandlinger blandt andet af forholdene i Norge, Glückstadt og Christiansø er godt gemte på siderne 57–69. Helt forgæves må man lede efter metodiske overvejelser angående konsekvenserne af alene at måle og sammenligne kvantificerbare determinanter som skibenes antal, størrelser, bestyknings og så videre – og undlade at behandle kvantitative størrelser som fx besætningernes og ledelsens duelighed, der endda udtrykkelig nævnes som væsentlige.

Kritikken hér må dog ikke overskygge det faktum, at Frantzen har gennemført en fortjenstfuld undersøgelse af flådepolitikken. Selve fremlæggelsen burde der imidlertid have været arbejdet mere med, lige som perioden 1720–69 med stor fordel kunne inddrages. Denne mangel er extra beklagelig, da vi jo i høj grad savner en moderne behandling af flådepolitikken i disse år, og Frantzen med sine forudsætninger netop er en af de nærmeste til at give os den. Som bogen nu foreligger, er dens styrke i modsætning til megen ældre flådelitteratur, at den anskuer marinens vilkår som udsprungne af et kompliceret sam-

spil mellem det politisk ønskelige og det økonomisk gørlige. Et samspil hvor orlogsskibene kun var en brik i et meget større spil.

Erik Gøbel

Ole Feldbæk: Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801. Small Power Policy in a World War, Akademisk Forlag, Kbh. 1980 (Københavns Universitet, Institut for økonomisk Historie, Publikation 16). 308 s. Kr. 180.

Med Ole Feldbæks nyeste bog »Denmark and the Armed Neutrality 1800–1801« har vi endelig fået en fremstilling af begivenhederne omkring slaget på Reden den 2. april 1801 til afløsning for Edvard Holms beskrivelse i »Danmark-Norges udenrigske Historie 1791–1807« (1875) og Axel Linvalds redegørelse i »Kronprins Frederik og hans Regering« (1923). Bogen har to mål (s. 11), dels at klarlægge formulering og udførelse af de diplomatiske, økonomiske og militære elementer i dansk udenrigspolitik i årene 1800–1801 i forbindelse med deltagelsen i det væbnede neutralitetsforbund af 1800, dels at indplacere den danske politik i en international sammenhæng og derved bidrage til en dybere forståelse af små staters rolle i en storkrig. Det sidste formål udspringer af et ønske om at give en korrektion til litteraturen på hovedspørgene om internationale forhold, der i høj grad er skrevet ud fra et stormagts synspunkt og savner forståelse for de mindre staters forhold.

Som indledning gives en kort redegørelse for den danske neutralitetspolitik i det 18. århundrede, hvori neutralitetsprincipperne frit skib, fri ladning, konvojers fritagelse for visitation, snævre kontrabandedefinitioner etc. flyttes fra ideernes til realpolitikens verden. Målet var ved en udnyttelse af de internationale magtforhold at opnå størst mulige indrømmelser fra England til fordel for den dansk-norske skibsfart, og hvis regeringen måtte vige, bøjede den sig så vidt muligt i stulhed og reserverede sig ret til i påkommende tilfælde atter at fremsætte mere vidtgående krav. Herefter følger en dybtgående analyse af begivenhederne omkring dannelsen af det væbnede neutralitetsforbund den 16. december 1800 mellem Rusland, Preussen, Sverige og Danmark-Norge og det militære nederlag til England ved slaget på Reden.

Analysen bygger på et omfattende kildemateriale, hvoraf især er grund til at fremhæve nogle brevsamlinger, bl.a. hertug Frederik Christian af Augustenborgs delvis trykte korrespondance med søsteren Louise, der giver mulighed for at komme langt tættere på de centrale beslutningstageres drøftelser end normalt for det 18. århundrede. Feldbæk får herved mulighed for at følge den udenrigspolitiske proces fra de interne overvejelser ud i diplomatiets krinkelkroge, hvor brudte koder, opsnappede breve og bevidst misinformation hørte til dagens orden. Bogen bidrager derved til en dybere forståelse af mekanismerne bag såvel den danske neutralitetspolitik som den danske udenrigspolitik i almindelighed.

Det fremgår af redegørelsen, at Danmark-Norge bevægede sig fra en defensiv neutralitetspolitik, udmøntet i reskript af 22. og 25. februar 1793, der gav den engelske neutralitetsopfattelse meget vidtgående indrømmelser, til en offensiv ved beslutningen i foråret 1798 om at konvojere danske handelskibe. Da konvojpolitikken førte til stridigheder med England, vurderede de danske beslutningstagere de udenrigspolitiske konjunkturer således, at den offensive neutralitetspolitik kunne opretholdes med støtte fra Rusland. I løbet af efteråret 1800 slog Rusland ind på en stærkt engelskfjendtlig politik, hvori det væbnede neutralitetsforbund blev et led, og da zaren samtidig indledte en tilnærmelse til Frankrig, blev den danske position svækket afgørende, fordi Frankrig og Rusland i fællesskab kunne dominere Europa, og fordi den danske sikkerhedspolitik søttede sig på Rusland som et værn mod den latente svenske trussel mod Norge. Af frygt for repressalier anså de danske beslutningstagere det ikke for muligt at afværge det truende engelske angreb ved indrømmelser, i stedet tog man den ulige kamp i håb om senere at få kompensation ved de allieredes hjælp.

De udenrigspolitiske konjunkturer ændrede sig imidlertid atter, mordet på zar Paul I den 24. marts 1801 blev indledningen til en russisk-engelsk tilnærmelse, som de danske neutralitetsprincipper ikke fik lov til at stille sig hindrende i vejen for. Danmark-Norge måtte i oktober 1801 nødtvungen tiltræde den engelsk-russiske konvention af 17. juni 1801 og hermed formelt opgive reglen frit skib, fri ladning og princippet om konvojers fritagelse for visitation. Et dansk forsøg på at nøjes med at give den sidstnævnte indrømmelse under hånden førte ikke til noget resultat. Krisen medførte således en formel opgivelse af centrale elementer i dansk neutralitetspolitik, ved forordning af 4. maj 1803 blev der sat snævre grænser for neutralitetsudnyttelsen, og reglerne blev også gennemtvunget såvel i perioden 1803–1807 som under senere krige i det 19. århundrede (s. 205–208).

Ved redegørelsen for de europæiske magters forhold har Feldebæk af forståelige grunde måttet vige tilbage fra selv at analysere kildematerialet til bunds (s. 10), det har imidlertid været muligt at drage fordel af nyere sekundær litteratur. Der er især grund til at hæfte sig ved omvurderingen af Ruslands politik, hvorefter neutralitetsforbundet af 1800 og tilnærmelsen til Frankrig må betragtes som et velovervejede led i et forsøg på at realisere langsigtede mål i den russiske udenrigspolitik.

Bogen afsluttes med en gennemgang af kilder og litteratur, en fortegnelse over trykte og utrykte kilder, en fylldig bibliografi, et omfattende noteapparat, et dansk resumé (s. 282–98) og et kombineret sted-, person- og skibsregister. Det ville nok have været en lettelse for læseren, hvis de relevante konventioner og overenskomster havde været aftrykt, og savnet af et kort over Øresund og Københavns red er føleligt. Den udenlandske læser, bogen i høj grad sigter mod, vil formentlig have besvær med lokaliteter som Kongedybet, Hollænderdybet og Middellgrunden.

Afhandlingen er velskrevet og letlæst, anvendelsen af karakteristikkene »a Tilsit agreement« om fænomener seks år før freden i Tilsit (s. 130, 203) virker dog som en anakronisme. Det anføres i konklusionen (s. 203, 292), at

Danmark i vinteren 1801 intet alternativ havde til en krig mod England, og man fristes til heri at se en udløbet af den traditionelle opfattelse af småstatens vilkår, passivt at måtte tilpasse sig stormagternes krav. En sådan mekanisk opfattelse svarer dårligt til bogens indhold i øvrigt, og en anden formulering burde derfor være valgt.

Fremstillingen indbyder kun sjældent til modsigelse, et par tilfælde skal dog fremdrages: S. 62 tolkes i polemik mod Axel Linvad (anf. værk s. 141) Chr. Bernstorffs henvisninger til kronprinsens kompromisløshed under forhandlingerne med den engelske gesandt Whitworth 12.–29. august 1800 ikke som taktisk bestemte, men som udtryk for reel uenighed mellem kronprinsen og Bernstorff. Feldebæk understøtter sin tolkning med et brev fra kronprinsen til Hans Lindholm 16. august (trykt s. 57), men dette brevs stejle ord er fremsat i en udenrigspolitisk helt uforpligtende sammenhæng på et tidligt tidspunkt i forhandlingerne og er følgelig en dårlig kilde til kronprinsens holdning senere i august måned. Spørgsmålet må derfor stadig stå åbent.

En af bogens konklusioner, at konventionen af 17. juni 1801 betød et brud med det 18. århundredes neutralitetspolitik, synes at være for hårdt trukket op (s. 205). Der er tegn på, at regeringen med det samme slog ind på den traditionelle taktik i neutralitetspolitikken, dvs. at hævde de principielle krav når og hvor det kunne lade sig gøre og så vidt muligt kun give indrømmelser under hånden. Således skjulte forordningen af 4. maj 1803 opgivelsen af frit skib, fri ladning i en henvisning til, at der med hensyn til »forbudne varers og ejendommers føring« ville blive givet særlig forskrift i overensstemmelse med aftalerne med fremmede lande. Allerede det danske kaperreglement af 14. september 1807 hævdede direkte princippet (som anført s. 207), og det samme gjorde handelstraktaten med Preussen af 17. juni 1816, der endvidere fritog neutrale konvojer fra visitation.

Disse indvendinger forrykker på ingen måde det generelle indtryk af bogen som en værdifuld redegørelse for begivenhederne 1800–1801. Dens hovedresultater vil formodentlig blive stående, og det vil derfor være ønskværdigt, om disse resultater kunne fremkomme på dansk til glæde for en større kreds.

Ole Tuxen

Rejsen til Smyrna. Christen Kolds Dagbog 1842–1847. udg. Hanne Engberg. Gyldendal og Selskabet for dansk Skolehistorie 1979. 154 s., ill. kr. 68.

Jens Vilhelm Pedersen. En ung piges Historie og andre fortællinger. En grundtvigiansk friskolelærer fortæller. udg. af Vibeke Harsberg. Historiske studier fra Fyn nr. 7. Odense 1980. 49 s. kr. 55.

I den danske friskoles historie har Christen Kold (1816–70) ikke uden grund tiltrukket sig stor opmærksomhed. Højskolemanden H. Begtrup kaldte ham i 1916 for Danmarks eneste pædagogiske geni. Og i oversigten

over den danske pædagogiske historie nævnes han ved siden af N. F. S. Grundtvig. Trods deres beslægtethed – Kold læste Grundtvigs skrifter – så var der afgørende forskelle. Kold var almuemanden, for hvem den gudelige lægmandsbevægelse fik afgørende betydning ved udformningen af hans pædagogiske tanker. Grundtvig var den lærde skribent og teolog, der ikke som Kold deltog i praktisk pædagogisk arbejde. Og hvor Grundtvig ikke beskæftigede sig med børneskolen så var dette et centralt område for Kold. Den lovgivning der i 1855 åbnede mulighed for, at der kunne oprettes private børneskoler med minimal statsindblanding, må nok endvidere i overvejende grad tilskrives Kolds virksomhed fremfor Grundtvigs.

Christen Kold var en særpræget personlighed og hans didaktiske analyser og metodikker er ikke uden interesse for vor tid. Men hans pædagogiske arbejde er dog næppe alment bekendt idag, udover nogle stereotype og intetsigende træk om ham, at han f.eks. fortalte bibelhistorie for børnene og undgik remseri af lærebog. En af grundene til at han glemmes er måske, at han indenfor friskolekredse har været udsat for en intens dyrkelse af hagiografisk karakter. Folk udenfor inderkredsen har dermed fået en afsky for fænomenet C. Kold. Han blev en person for de særlige indviede specialister.

Christen Kold har selv kun efterladt sig få skriftlige arbejder, nemlig et par småartikler i tidsskriftet »Dancevirke« fra 1840, en afhandling om »Børneskolen« fra 1850, udgivet i 1876, og en tale holdt i 1866 på det grundtvigske vennemøde i København. Endelig har venstrepolitikeren Harald Holm i 1888 udgivet en dagbog som Kold førte på en rejse til Smyrna i årene 1842–47. Det var dog ikke hele dagbogen, men »et skønsonomt uddrag« rensat for mindre flatterende ytringer. Denne udgave blev, med få tilføjelser, udgivet igen i 1944 og foreligger nu udgivet i uforkortet form af Hanne Engberg, efter Kolds eget manuskript og illustreret med tegninger fra rejsen.

I indledningen ridser H. E. Kolds forudsætninger for rejsen op. Kold blev uddannet til lærer i årene 1834–36, og under dette ophold blev han grebet af den gudelige lægmandsbevægelse i en sådan grad, at han selv optrådte som forsamlingsleder. Denne virksomhed betød, at kancelliet udelukkede ham fra embeder i statsskolen, da man betragtede bevægelsen som en statsundergravende faktor. Kold blev da huslærer i Sønderjylland hos en gårdejer i Forballum. Også her satte han sig op imod øvrigheden, idet han nægtede at lade børnene lære den befalede lærebog udenad. I dette oprør blev han støttet af sognepræsten L. D. Hass der arbejdede for en kirkelig frigørelse fra staten. I protest mod de kirkelige forhold, frasagde Hass sig sit embede i 1840, og besluttede sig til at drage ud som missionær i oldkirkens egne. Han ville gå i apostlenes fodspor og valgte sig Smyrna i Tyrkiet som udgangspunkt. Da Kold ikke havde kunnet få noget embede, opfordrede præstefamilien ham til at tage med på rejsen til Smyrna som ledsager og hjælper for de voksne og lærer for deres 2 børn. Kold tog imod tilbuddet og inden rejsen lærte han sig bogbinderfaget for at kunne ernære sig ved dette, hvis missionsvirksomheden skulle slå fejl.

Denne såre korte indledning, (7 små sider) der dog også bringer oplysninger om L. D. Hass' forberedelse til rejsen, rummer intet nyt om selve Kold, der ikke kan læses i andre fremstillinger. Det kunne have været spændende med en grundig analyse af den gudelige bevægelse som Kold deltog i, derunder konfliktsituationerne med myndighederne. Det ville samtidig have givet en bredere forståelse af både Kold og miljøet. Læseren lades også i stikken, m.h.t. dagbogens indhold, man føres således ikke ind i de problemstillinger, der kan belyses i dagbogen. Udover, at det nævnes, at dagbogen er en kilde til Kolds personlighed, og at hans evne til at opleve og suge viden til sig peger fremad i tilværelsen. Nogle kommentarer om hvilke udgivelsesprincipper der er fulgt ville også have været på sin plads. Man bemærker sig de mange egennavne, der er skrevet i kursiv, de er vel næppe udhævet af Kold? Også andre oplysninger kunne være centrale for en vurdering af dagbogens historiske kildeværdi: Hvordan ser bogen ud, er den intakt, er sidste side f.eks. udskrevet, eller mangler der noget? Hvor ofte skriver han – kan det evt. ses på blækket – det fremgår ihvert fald sommetider af teksten, at der er flere dage imellem. Men til selve dagbogen.

Rejsen varede fra 1. oktober til den 1. december 1842 og befordringen foregik ved hjælp af skib, hestekøretøj og tog. Allerede under dampskibssejladsen fra København til Flensborg viser Kold sig som en god iattager og fortæller. »Med strygende Fart foer Dampskibet frem, og snart skuede vi Kjøbenhavn i det Fjerne, hvis talrige Huse skjulte sig bag hverandre, som vare de bange for at lade sig see«. (s. 15) (Det kunne næsten være sagt af H. C. Andersen, der iøvrigt også foretog en Donaurejse på omtrent dette tidspunkt). Længere sydpå imponeres Kold af Berlin og andre større byer, men mest af alt er han betaget af bjerglandskaberne, og der er nogle meget fine naturiagttagelser. Man mærker således hans umiddelbare glæde over alle de nye indtryk, også den ny fornemmelse at »fare afsted som en Piil« med toget. Men glæde var det langt fra altsammen. En stor del af dagbogen optages af ærgelser over familien Hass' holdning til ham. Kold havde forestillet sig, at han på rejsen skulle hjælpe familien med alle praktiske gøremål og ellers behandles som en jævnbyrdig ledsager. Denne forestilling kolliderede med præstefamiliens, der netop ønskede en tjener, og behandlede ham som sådan. Standsforskellen kom bl.a. til udtryk ved, at Kold på sejlladsen ad Donau fik tildelt en 3. klasses dæksplads, hvorimod familien Hass havde kahyt på 1. klasse. For den selvbevidste Kold var denne fornedrelse svær at tåle, og det præger dagbogen i overmåde grad. Også det, at han slet ikke sympatiserede med fruens opdragelse af børnene. Hans stadige ærgelser over børneopdragelsen betyder imidlertid ikke, at han nedskriver filosofiske tanker om pædagogikkens kunst.

Men rejsen var alligevel en stor oplevelse for ham. Og formålet med rejsen som han giver udtryk for i et brev til forældrene synes at være opnået nemlig, »at erhverve mig selv en Dannelse, som jeg umulig kunde tilegnet mig hjemme under de vilkaar som jeg derved var underkastet; thi som Landsbyskolelærer er der kun liden Lejlighed til videre uddannelse; men meget mere til Indbilskehed idet

man ikke kommer til at tabes i den store Vrimmel som i de store Stæder«. På rejsen fik han lært sig det tyske sprog og en del nygræsk. Og han søgte kontakt med mange fremmede, og rejsen betød også, at han i sine sammenligninger med det fremmede og Danmark, kom til at se sit fødeland i et mere flatterende lys end hidtil.

I Smyrna skrev han kun sjældent i bogen, men den standsbetonede konflikt med familien Hass var stadig latent, og denne konflikt blev årsag til at han i december 1843 forlod familien og nedsatte sig som bogbinder. Med dette erhverv klarede han sig bedre end præstefamilien. Og da han i april 1847 forlod Smyrna, havde han opsparet en kapital, der betød, at han havde det første grundlag til at kunne starte en højskole i Ryslinge.

Rejsen betød utvivlsomt, at Kold havde fået mange oplevelser som han kunne bruge i sit senere pædagogiske arbejde. Men når man uden at være specialist i Kold læser dagbogen så mangler man både en større analyse af hans tid forud for rejsen og hans virksomhed efter for at kunne se det virkelige centrale med udgivelsen af denne dagbog. Som dagbogen fremtræder her, er der kun meget lidt at hente for de uindviede der ikke ensidigt dyrker personen Christen Kold. Men hermed være ikke sagt, at Kolds virksomhed er uden interesse, tværtimod kunne man håbe, at der snart fremkom en afvejende analyse af hele hans arbejdsfelt og det frie skolesystem som forbindes med hans navn. Til en sådan analyse ville naturligt indgå materiale fra de mange lærere, der blev uddannet til friskolelærere under Kolds ledelse. Det er da også med en umiddelbar interesse, at man noterer sig at Historisk Samfund for Fyns stift ved Vibeke Harsberg har udgivet en bog under titlen: »Jens Vilhelm Pedersen. En ung Piges Historie og andre fortællinger. En Grundtvigiansk Friskolelærer Fortæller«.

Jens Vilhelm Pedersen (JVP) (1836–1921) kom efter sin deltagelse i krigen 1864 i kontakt med C. Kold og blev grebet af hans tanker, hvorpå han etablerede sig som friskolelærer i Røjrup på Fyn. Skolen eksisterede i 25 år, men dens virksomhed synes ikke at have været særlig påskønnet, da børneantallet aldrig nåede over en 10–12 elever. Den foreliggende udgivelse er et optryk af tre fortællinger, som JVP har nedskrevet i årene 1877–1900, og det antages, at han har fortalt disse beretninger for børnene i friskolen.

Udgiveren har forsynet fortællingerne med en kort indledning, der oplyser om manuskriptets overlevering og udgivelsesprincipper, dertil nogle få kommentarer om friskolebevægelser på Fyn samt nogle oplysninger om forfatteren. Endelig er der udarbejdet et mindre noteapparat.

Den korte indledning virker især m.h.t. omtalen af friskolebevægelsen unødigt stereotyp. Nu har det vel næppe været hensigten at give en omfattende redegørelse af friskolebevægelsen på Fyn, men nogle litteraturhenvisninger om bevægelsen ville så have været på sin plads. Udgiverens unuancerede anvendelse af ordet grundtvigianer er endvidere meget problematisk. I note 2 hedder det f.eks. »Christen Kold: Grundtvigianer . . .« Værre bliver det når ordet grundtvigianer fæstnes på forfatteren. »JVP stammede fra en familie, der var præget af grundtvigianismen . . .« Denne påstand underbygges med, at JVP

har omtalt, at faderen var blevet kristeligt vakt, og at han fungerede som degn ved de gudelige forsamlinger, han var også »en ven af Grundtvig, af den fri Forfatning – var Bondeven til Fingerspidserne og siden med »Venstre«. Han blev en ven af Højskolen og en god tilhører i min Friskole«. Hertil anfører udgiveren. »Det er med baggrund i denne grundtvigianisme at fortællingerne i denne lille bog skal ses«. (s. III) D.v.s. at begrebet grundtvigianisme uproblematisk kommer til at dække bevægelser af meget forskellig art såsom gudelige, bondevenner og venstrepolitiske for blot at nævne nogle af de anførte strømninger. Større afklaring opnås ikke ved en gennemgang af udgiver-kommentarer til fortællingerne eller ved en læsning af disse.

Fortællingerne har kærlighed og forelskelse som det gennemgående tema. I de to fortællinger berettes der om ulykkelige forelskelser og om unge piger, der får børn uden at være gift. I den tredje fortælling berettes der om en lang, trofast og udholdende kærlighed, der ender med et ærbart og frugtbart ægteskab. Denne fortælling er idealet, idet det vises, hvad man kan opnå ved en trofast venten, og hvilke tragedier der følger i kølvandet på de impulsive, følelseladende handlinger. Udgiveren mener at kunne fastslå, at de to førstnævnte er autentiske beretninger, men et enkelt kontrol opslag, vedrørende en af hovedpersonerne – kapellanen A. V. Meinert – der i den første fortælling fremstilles som pietist i et negativt ladet skær, viser at han i 1856 var medunderskriver sammen med C. Kold ved dannelsen af et selskab til fremme af de frie skoler. (se Johs. Pedersen: Fra Friskolernes og Bondehøjskolernes første tid . . . (1961) ss. 64–66) A. V. Meinert burde i det begrebsapparat der anvendes i denne udgivelse i langt højere grad kunne rubriceres som grundtvigianer end som pietist.

I det store værk om »Friskole gennem 100 år« udgivet af A. Ankerstrøm 1946–49 er JVP end ikke nævnt, og de ovenfor anførte uklarheder i begrebsapparatet også hos JVP gør det helt urimeligt når udgiveren uden forbehold s. V hævder: »De tre fortællinger illustrerer således det grundtvigianske livssyn, dets børneopdragelsesprincipper, kvindesyn, religiøse holdning og værdinormer i det hele taget«. Hvis det var så enkelt, at disse fortællinger var prototypen på friskolelærernes behandling af de ovenfor nævnte problemfelter, så var der næppe meget interesse i at beskæftige sig med denne bevægelse. Nu var der givetvis mange medløbere i denne bevægelse, som hverken Grundtvig eller Kold kunne stå inde for, og man aner at JVP var en af dem. Se også Jørgen Nielsen: Af en gammel Friskolelærers Erindringer (1936) s. 22. Men at JVP og andre ligesindede har ladet lignende banale fortællinger lyde udover skolestuerne er overordentlig sandsynligt, men at lade sådanne fortællinger ensidigt tjene som dokumentation af grundtvigianismens og friskolernes åndelig stade er urimeligt. Og i fremtidige udgivelser kunne man ønske en mindre bastant anvendelse af begrebet grundtvigianisme. Når det skal dække alt, dækker det intet, ligesom det hverken aflører eller tilføjer bevægelsen noget nyt.

Bodil K. Hansen

Ejnar Gjelstrup: Veje til livslang uddannelse. Virker vokseuddannelsen? Studier over modeller for eller tilbud om uddannelse for alle livet igennem. SUC, 1979, 199 s., ill., kr. 98.50.

Denne bog er første del af Gjelstrups licentiatafhandling. Andedelen vil udkomme i løbet af 1980 og især omhandle »en kritisk analyse af U-90 og dens lighedsbetragtninger, uddannelsesplanlægning m.v.«.

Det er umiddelbart spændende at sidde med G's bog i hånden, da den lover en nyvurdering af højskolens betydning. Sydjysk Universitetsforlag præsenterer bogen således: »Har højskolen på lang sigt haft virkelig indflydelse på andelsbonden og hans indsats på tillidsposter i sognet i forrige århundrede? Eller var det en række andre faktorer? Aftenskolen var f.eks. mere søgt end højskolen. Betød den også mere i sognene på landet end hidtil antaget? Eller var det de 40.000 soldater fra de to sønderjyske krige? . . . Og hvis højskolen betød langt mindre end hidtil troet, hvad kan det da skyldes? Blev Grundtvigs dobbelte forudsætninger for en højskole aldrig realiseret?«

Selve afhandlingen er på ca. 150 sider hvoraf de første 2/3 del bruges på et historisk afsnit og den sidste 1/3 del på den egentlige undersøgelse af højskolens effekt. I sin indledning skriver G: »Denne licentiatafhandling omhandler vokseuddannelser og deres effekt. Dette tema ses under en historisk og sociologisk-pædagogisk synsvinkel og analyseres på både et teoretisk og et empirisk niveau. Intentionerne hermed er at belyse i hvilken udstrækning uddannelserne interagerer internt og med samfundet, herunder specielt uddannelsernes effekt på længere sigt.«

Bogens historiske afsnit, som G kalder »Modeller for og tilbud om uddannelse til alle livet igennem«, behandler perioden 1537-1914. I dette afsnit opstiller G »3 kategorier af uddannelsesmodeller: (a) Kirkeordinansens menneskecentrerede uddannelsesmodel og Militæretaternes mere jobcentrerede uddannelsesmodel, (b) Tilbud om uddannelse principielt åbne for alle voksne livet igennem og (c) Højskolemodellen, som bygger det livslange på en antagelse om, at individet kan sættes igang med effekt for hele livet.«

Det er umiddelbart svært at se, hvad G vil med disse uddannelsesmodeller, hvilket gør afsnittet langt og tungt at komme igennem. Konklusionerne omkring modellerens succes eller fallit bliver da heller ikke brugt i den egentlige undersøgelse omkring højskolens effekt. Endvidere bygger hans konklusioner ikke på egentlige undersøgelser af hvordan f.eks. Kirkeordinansen blev efterlevet ude i samfundet, hvilke socialgrupper der kom i Latinskolerne, hvilket udbytte eleverne fik osv; konklusionerne bliver draget på baggrund af en gennemlæsning af love og forordninger samt citater fra diverse skolehistoriske fremstillinger. Citater præger i høj grad de første 2/3 del af bogen. Så godt som samtlige noter henviser til en skolehistorisk fremstilling, (f.eks. Joakim Larsen, Kyrre og Langkilde, Skovgaard-Petersen), hvilke han citerer flittigt. Citaterne er ofte løsrevet fra deres sammenhæng og man fristes til at spørge: Hvilken undersøgelsesmetode bruger han egentlig? Eller »model« for at blive i hans eget

sprog? Efter hvilke kriterier udvælges citaterne? Og hvor er der en vurdering af de citerede? Hele denne citatteknik giver én fornemmelsen af en lang række udokumenterede påstande og konklusioner.

I den sidste del af dette historiske afsnit begiver G sig ud i en fortolkning af Grundtvig. Han finder frem til, at der egentlig intet nyt er i Grundtvigs idé om en folkehøjskole udover to mål: (1) Højskolen skulle være for alle stænder og (2) Eleverne skulle gennem skolerådet selv deltage i udformningen af deres undervisning og hele skolens indretning. (Dette er forøvrigt en meget vidtgående fortolkning af Grundtvigs tanker om et skoleråd). Alt sammen en opøvelse i demokratiet. G bruger resten af det historiske afsnit til at undersøge om disse to mål blev nået! I sin gennemgang kommer han ind på lærerne, hvor han slutter: »Alt i alt må det betvivles, at højskolen af praktisk-økonomiske grunde kunne tiltrække tilstrækkeligt kvalificerede lærere«. Og dette konkluderer han uden overhovedet at diskutere hvad »kvalifikation« vil sige. Skulle en højskolelærer have samme kvalifikationer som en latinskolelærer? Eller almueskolelærer? Eller skulle han måske have nogle helt andre kvalifikationer?

Omkring højskolens undervisning laver G et (noget kunstigt) skel mellem (1) det levende ord/foredragene og (2) selve fagene/kundskaberne. Efter at have nævnt højskolernes dårlige økonomi slutter G: »Anvendelsen af det levende ord udsprang af kombinationen – en ideologisk målsætning og praktisk – pædagogisk nødvendighed«, (altså mangel på læremidler, lokaler etc.).

G kalder højskolen en statistisk succes: Elevtal, udbredelse, blad, forening og i 1892 egen lov: »Isoleret betragtet står vi overfor en uddannelsesmodel, der fik succes . . . En nærmere betragtning afdækker imidlertid andre tendenser: Nedlæggelse af højskoler omkring 1900 og presset fra eksamenskolerne og aftenskolerne. »Begge disse uddannelsesstilbuds succeser er større end højskolemodellens«. Hvilket G altså konkluderer på grundlag af det elevtal (!) som passerede igennem skolerne.

Hovedkonklusionen er, at højskolen *ikke* realiserede de to centrale mål: (1) »En skole for hele rigets ungdom« : Eleverne blev nemlig kun rekrutteret af bondestanden. (2) »Indøvelse i demokratiet gennem opholdet og i skolerådet«: Under opholdet var der ikke megen sam-tale, men mest andægtige foredrag. I skolerådet fik eleverne ikke megen indflydelse – der var nærmest tendens til forstanderdyrkelse. For ikke at drage forhastede slutninger, vil G i den sidste 1/3 del af bogen undersøge om højskolen specielt kvalificerede til indvælgelse i *sognets poster*.

Man sidder nu med en tydelig fornemmelse af, at højskolen langt fra var den succes som hidtil er antaget. Men igen har G bygget sine antagelser og konklusioner på citaterne fra de skolehistoriske fremstillinger. Samtidig er der en generel mangel på årstal og facts, hvilket gør det svært at efterprøve hans almene betragtninger. Men endnu værre: G tager Grundtvigs tidligste udtalelser – fortolker dem – og bruger dem som udgangspunkt for en vurdering af højskolens betydning i en over 100 årig periode. Han tager ikke højskolen som den var – blev og udviklede sig gennem århundredet, (hvad med f.eks. C. Kold?). For de fleste er det vel ikke noget nyt, at højskolen langt fra blev som Grundtvig først havde tænkt sig!

G vil dog give højskolen endnu en chance: Han vil afprøve den »gængse opfattelse, at højskolen havde en afgørende effekt på forandringerne i landbruget i sidste århundrede«. Dette vil han afprøve ved at analysere højskolens effekt på tre områder: (1) Sognerådet (de politiske tillidsposter), (2) Andelsmejeriet (de erhvervmæssige) og (3) Menighedsrådet (de kulturelle og religiøse). Hele den store og komplicerede diskussion om højskolens betydning i forrige århundrede, er for G lig med: Hvor stor en repræsentation opnåede tidligere højskoleelever i sogneråd, andelsmejeri og menighedsråd! G koncentrerer sig nu om valgene til sognerådet. Efter at have beregnet »det samlede antal mulige sognerådsmedlemmer (bruttotallet)« samt »skønsmæssigt beregnet brutto- og nettotal for højskoleelever, der reelt var disponible som kandidater til sognerådet«, foretager G en »Teoretisk analyse af højskoleelevers potentielle repræsentation i sognerådene«. Han opstiller en række antagelser; f.eks. er den »maksimalt gunstigste antagelse, at alle højskoleelever akkumuleres indtil undersøgelsestidspunktet (= valgåret) og at da alle valgberechtede vælges . . .«. Desuden opstiller han tre teoretiske muligheder: At alle valgbare højskoleelever (kaldes HE) tilhører (1) de 20% højst beskattede vælgere (2) de såkaldte almindelige vælgere og (3) at 20% af dem tilhører de højst beskattede og 80% de øvrige. Ud fra disse forudsætninger og teoretiske muligheder undersøges valgene 1866/67–1878/79 og 1891/92, hvorefter G konkluderer: »Den foretagne teoretiske analyse viste, at der tidligst ved 1891 sognerådsvalget kunne være total HE dominans . . .«. Derefter fortsætter G over i »En empirisk analyse af højskoleelevers faktiske repræsentation i sogneråd, andelsmejeri og menighedsråd«. 1930 bliver udgangspunkt for undersøgelserne. Sammen med Esbjerg Teknikum har G udarbejdet et »Stamskema«, som blev udfyldt således, »at der fra Dansk Kommunalforvaltning blev udtaget sognerådsformanden og det menige medlem nr. 4. Fra Dansk Mejeristat blev kun udtaget bestyrelsesformanden. Endelig udvalgte fra Dansk Kirkestat det menige medlem nr. 3 . . . Begrundelsen for at udtage 2 formænd og 2(3) menige medlemmer ligger i selve antagelsen (om højskolens effekt). Skulle den være holdbar, måtte man i særlig grad forvente højskoleelever på topstillinger«.

I alt førte det til ca. 6000 personskemaer, som blev EDB behandlet. Resultaterne herfra (bl.a. genvalgshypothese og uskrevne love (= T faktor) indarbejder G i sin tidligere teoretiske analyse. Og han konkluderer: »De kvantitativt betonedede analyser viser, at HE repræsentanterne er valgt hen ad vejen og med ubetydelig aldersmæssig afvigelse. Der forekommer altså en spredning af HE-erne til de forskellige tillidsposter op gennem forrige århundrede, ligesom de ikke alle vælges til disse poster«. En konklusion som vist ikke kan komme bag på ret mange.

G spørger: »Hvad påvirker andelsbonden i sidste århundrede?«. Han mener, at det er for vidtgående at slutte, at højskolen ingen effekt havde. Måske havde den en åremålseffekt! Han vil derfor se på, hvilke andre faktorer der påvirkede andelsbonden i 1900 tallet. Han nævner herefter folkeskolen og aftenskolen og senere de sønderjyske krige. Endelig slutter han: (a) »For det første havde

højskolen ikke den effekt, at dens elever bagefter derhjemme i sognet valgtes til dets tillidsposter, såsnart de opfyldte reglerne herfor. (b) Når de omsider – og da gennemsnitlig kun ubetydeligt yngre – indvalgte, dokumenterede de ikke så specielle evne fremfor de øvrige medlemmer på tillidsposterne, at de genvalgte mere end disse«.

G mener nu at have fundet svaret på spørgsmålet om højskolens »effekt«. Men det er i virkeligheden noget helt andet han har undersøgt, nemlig hvor mange tillidsposter der på et bestemt tidspunkt var beklædt af tidligere højskoleelever! For at kunne sige noget om højskolens betydning, må man inddrage forsamlingshuse, valgmenigheder, foredragsvirksomhed, friskoler, idrætsforeninger osv. Hvordan blev en karl påvirket under selve opholdet på højskolen? Hvordan påvirkede han de øvrige hjemme på gården? osv. Vil man virkelig prøve at undersøge højskolens betydning, kunne man f.eks. udvælge et begrænset geografisk område, undersøge det på krydst og tværs – kortlægge det »grundtvigsk« og måske på denne baggrund slutte noget om højskolens betydning.

For mig er G's bog et eksempel på det farlige/komplicerede ved at bruge EDB til historisk forskning. G vil nemlig gerne undersøge højskolens effekt, men understreger selv: »At der ikke er søgt analyseret den enkelte højskolelevers personlige udbytte af den art, der ikke på en eller anden måde kommer til udtryk gennem handlinger eller holdningsændringer, der lader sig måle! Tillidsposterne lader sig måle og EDB behandle, men danner ikke grundlag for sikre konklusioner om højskolens betydning for landbefolkningen i forrige århundrede.

Finn Arvid Olsson

Elisabeth Plum: Mellem husflid og verdensmarkedsproduktion. Den danske kapitalismes etablering og dens indfletning i verdensmarkedet 1850–1914. Kultursociologiske skrifter bd. 9. Udgivet af Københavns Universitets Institut for Kultursociologi, 1980. 171 s., ill., kr. 65.

Den foreliggende bog er en lettere bearbejdede af en magisterkonferens, som forfatteren indleverede til Institut for Kultursociologi juni 1978. Meningen var oprindeligt, at afhandlingen skulle omarbejdes til et efterfølgende bind til Allan Madsen »Tekstilproduktionens historie under overgang fra feudalisme til kapitalisme 1600–1850«, kbh. 1978. Dette er imidlertid, af forskellige årsager, ikke blevet til noget.

Det overordnede formål er at udarbejde et brudstykke til en marxistisk analyse af etableringen af den særegne danske kapitalisme. Nærmere bestemt er det denne konkrete afhandlings mål at vise, at den danske kapitalismes udvikling må analyseres i sammenhæng med det kapitalistiske verdensmarkeds udvikling, da Danmarks udvikling i høj grad er sammenvævet med alle de mere udviklede kapitalistiske landes udvikling. Dette mål søges nået gennem besvarelse af 4 overordnede spørgsmål, nemlig:

1. var Danmark et landbrugsland i fasen for kapitalismens etablering?, 2. adskilte den danske udvikling sig fra andre landes kapitalismeudvikling? 3. var den danske kapitalismeudvikling underordnet den engelske industrikapital, og var denne relation den eneste væsentlige verdensmarkedsrelation den danske kapital havde? og 4. hvad var årsagerne til at kapitalismeetableringen i Danmark fik sin særlige udformning?

Analysens tidsmæssige ramme er perioden 1850–1914. Den nedre grænse er de borgerlige revolutioner i 1840'erne, der ses som politisk/juridisk udtryk for opgøret med feudalismen og fremvæksten af kapitalismen, medens den øvre grænse betegner afslutningen på en ekspansionsperiode. Perioden deles igen op i 2, nemlig 1850–70, hvor verdensmarkedet skabes og skrankerne for den danske kapitalismes etablering fjernes, og 1870–1914, hvor verdensmarkedet omstruktureres og den danske kapitalisme etableres.

Bogen er disponeret efter de 2 nævnte perioder. Indenfor hver af dem behandles først verdensmarkedet, derefter udviklingen i Danmark, herunder specielt tekstil- og beklædningsproduktionen som eksempel på udviklingen, fordi det var den første industri, og fordi den spænder lige fra den mest avancerede teknologi til overlevende før-industrielle produktionsmetoder.

Det var med blandede følelser undertegnede gik i gang med bogen. På den ene side var forventningerne store p.g.a. forfatterens klare pointering af verdensmarkedets betydning. Nok bliver der i den løbende debat om den danske overgang fra feudalisme til kapitalisme ofte peget på verdensmarkedet som en vigtig faktor for forståelsen af den specifikke danske overgang, men det er, mig bekendt, første gang verdensmarkedet gøres til udgangspunkt i en fremstilling. På den anden side rejser allerede indledningen tvivl om, hvorvidt det vil lykkes forfatteren at nå sit mål. I det følgende vil jeg trække et par af de forhold frem, som jeg finder mest kritisable.

Det første punkt drejer sig om tidspunktet for kapitalismens etablering i Danmark. I afsnit III opregner forfatteren en lang række forudsætninger, som hun mener skal være opfyldt for at kapitalismen kan etablere sig. Disse er den politisk/borgerlige revolution 1849, ophævelse af lavstvangen, ophævelse af købstadsprivilegierne, ophævelse af Øresundstolden, Toldloven 1863 og næringsfriheden 1857. De her nævnte forhold er alle elementer i den feudale samfundsformation, som virker hæmmende på kapitalismens mulighed for at etablere sig og som følge heraf må fjernes. På den anden side skal der på en lang række områder skabes nye forhold, f.eks. en udbygning af transport- og kommunikationssystemet og en institutionalisering af kreditvæsenet, men særligt skal der etableres en klasse af frie lønarbejdere. Den behandling disse 2 sæt af forhold får her, peger her på, at forfatteren identificerer kapitalisme og industri. De feudale skranker, der nævnes, er næsten alle sammen skranker på byerhvervene. Særlig tydeligt bliver det i omtalen af etableringen af lønarbejderklassen. Her fokuseres udelukkende på afvandringen fra landbruget fra 1840 og frem og dennes betydning for dannelsen af en lønarbejderklasse i byerne. Dette betyder, at forfatteren tilsyneladende overser, at der allerede med landboreformerne var

skabt betingelser for udviklingen af kapitalistiske produktionsforhold i det store landbrug, og at denne ændring i produktionsforholdene i høj grad havde fundet sted allerede kort ind i det 19. århundrede. Forudsætningen for dette var netop, at der allerede inden reformerne var skabt en klasse af landarbejdere og husmænd, som kunne overtage det arbejde på hovedgårdsjordene, som bønderne hidtil havde ydet som hoveri. Denne klasse var vel ikke absolut frie lønarbejdere. Mange af dem var i besiddelse af en stump jord, men ikke jord nok til, at de kunne reproducere sig selv og familien uden lønarbejde primært på godserne. Reelt var det vel sådan, at lønarbejdet på godserne var det primære, medens dyrkningen af jordlodderne kun skulle være et supplement. Lad så være, at denne udvikling blev hæmmet af krige, statsbankerot, landbrugskrise o.s.v. op til midten af 1830'erne, og at de feudale skranker i byerne forhindrede kapitalistiske produktionsforhold i at brede sig til disse.

Kort sagt mener jeg, at kapitalistiske produktionsforhold allerede med landboreformerne var etableret i det store landbrug, og at man afskærer sig fra en dybere forståelse af den specifikke danske overgang, hvis man ikke tager disse forhold i betragtning, men som her indskrænker sig til perioden efter 1850.

Det næste jeg vil trække frem, drejer sig om, hvorvidt forfatteren har godtgjort, at den danske overgang er uløseligt forbundet med udviklingen på verdensmarkedet. Kort sagt etableres der, efter forfatterens mening, 2 relationer til verdensmarkedet: 1. landbrugseksporten til England, og 2. råstofimport, specielt fra Tyskland, til landbruget og den landbrugsafhængige industri, medens den øvrige industri er karakteriseret ved, på nær vedr. visse produktionsmidler og til dels råstoffer, at være uafhængigt af verdensmarkedet, eller som forfatteren allerede i indledningen gør opmærksom på, så er den manglende verdensmarkedsindfletning helt typisk for den danske ikke-landbrugsafhængige industri. Dette må vel nærmest siges at afkræfte forfatterens hovedtese, hvorved konklusionen vel nærmest bliver, at den danske kapitalisme ikke var indflettet i verdensmarkedet. Hvis tesen om verdensmarkedets store betydning skal opretholdes, så mangler vi en forklaring på, hvorfor den danske industri-kapitalisme kunne holdes fri af verdensmarkedet. Hvordan undgår man ved etableringen 1870 og frem at løbe ind i en ødelæggende konkurrence fra de mere udviklede kapitalistiske lande, endda på trods af, at Danmark bibeholder sin liberale toldpolitik efter at krisen er slået igennem, og alle andre lande, på nær England, beskytter deres kapitalisme gennem toldmure og andre bestemmelser.

Ikke desto mindre mener jeg stadig, at verdensmarkedet også i fremtiden må indgå som en vigtig faktor i analysen af den danske overgang. Blot skal det ikke, som her, gøres ved at aflede den danske kapitalismes etablering af verdensmarkedet, således, at der næsten er tale om et entydigt årsags-virknings forhold. Snarere er der vel tale om et vekselvirkningsforhold, mellem verdensmarkedet og specifikt interne danske forhold. Forfatteren kan have meget ret i, at det kapitalistiske verdensmarked først blev etableret fra midten af 1800-tallet, men dette betyder så, efter min opfattelse, at der var udviklet kapi-

talistiske produktionsforhold i landbruget inden verdensmarkedet blev etableret og ikke omvendt. Udgangspunktet for analysen af perioden efter 1850 bliver derfor også et andet end forfatterens, nemlig, at den industrielle kapitalismes etablering fandt sted ikke alene på baggrund af verdensmarkedet, men også på baggrund af udviklede kapitalistiske forhold i det store landbrug, hvortil kommer den store klasse af småproducenter, specielt bønderne.

Med andre ord mener jeg altså, at den danske overgang skal analyseres som et vekselvirkningsforhold mellem eksterne faktorer (verdensmarkedet) og interne faktorer (specifikke danske forhold).

Alt i alt mener jeg altså ikke det er lykkedes forfatteren at godtgøre sin teoris holdbarhed. Hertil kommer, at bogen i øvrigt ikke fortæller noget, vi ikke vidste i forvejen: vi vidste godt at Danmark var et landbrugsland, og at relationerne til England og Tyskland var stærke. Dette leder frem til et stort hjertesuk: Hvornår slipper vi for at se de sædvanlige »borgerlige« fremstillinger som basis for mere eller mindre marxistisk inspirerede teoribygninger. Nu har vi i snart 10 år fået det ene forsøg efter det andet på at opstille en brugbar marxistisk teori for den danske overgang til kapitalismen, og hver gang har vi set de samme 10 værker danne det empiriske grundlag. Dette kan ikke blive ved at gå. Så vidt jeg kan se, kommer vi ikke videre før vi selv giver os i lag med empirien, før grupper eller enkeltpersoner sætter sig ned, definerer nogle rimelige og håndterlige delprojekter ud fra den totale sammenhæng, får analyseret den relevante empiri og får besvaret de spørgsmål der er relevante i sammenhængen. Tiden må være inde til, at vi gør det i stedet for at snakke om at gøre det.

Jens Christensen

De nye tider. Hvordan industrialiseringen forandrede vores dagligdag. Nationalmuseets forlag 1978. 96 s., ill., kr. 34,50.

Nationalmuseet har udgivet »en studiebog om de sidste 100 års historie«, at forstå som arbejdsoplæg til brug for studiekredse i Frederiksborg amt i efteråret 1978. Bogen er derfor tilrettelagt således at den dels giver indsigt i industrialiseringens tidsalder, dels indeholder arbejdsopgaver og metodiske anvisninger som kan sætte deltagerne i gang med selv at »skrive« historien.

Tre indledende afsnit »Fra landbo- til industrisamfund«, »Fra land til by« og »Den industrielle produktion« prøver at vise de store linjer i udviklingen, og derefter følger otte afsnit der viser hvorledes de ændrede produktionsvilkår spillede ind i familie- og privatliv og fik virkninger socialt og politisk. Denne del optager ca. 70 sider, hvorefter de metodiske anvisninger, ideer til indsamling af stof, udstillinger m.m., optager resten af bogen. Opdelingen er dog ikke gennemført, fordi vejledning (i f.eks. benyttelse af kort), spørgsmål m.v. dukker op undervejs.

Artiklernes hovedtendens er at de store forandringer

skyldes en ny økonomi og på dette materielle grundlag søges årsagssammenhænge belyst. Det er et eksplicit udtrykt ønske at skildre historien »nedefra«, dvs. set først og fremmest fra arbejdernes side, omend gruppen (s. 28) omfatter både ingeniører og økonomer. Artiklerne rummer mange oplysninger, men er naturligvis ikke særlig udtømmende. De er oplæg til videre arbejde og tegner derfor de vigtigste strukturer, hovedlinjer og markante ændringer, som der skal bygges videre på. Alligevel er der mange afsnit som får meget med, f.eks. »Fra land til by«, »Hjem og bolig«, »Fritiden«, hvorimod »Skole og uddannelse« må betragtes som mangelfuld.

Bogen er rigt illustreret både med samtidigt billedmateriale og med grafiske oversigter, tegninger m.m., og den er afgjort et spændende oplæg til et studiekredsarbejde.

Desværre er udgivelsen utrolig sjusket gennemført og savnet af en redaktør til at holde styr på den talrige medarbejderstab er tydeligt.

Disposition og opsætning er ikke gennemført, sproget er ubearbejdet – enkelte steder fristes man til at tro, at det er en kladder der er brugt som manuskript – og netop i en studiebog kan det undre, at mange litteraturforslag er så ufuldstændigt anført. Man burde have givet sig bedre tid med udgivelsen – og så kunne erfaringerne fra Frederiksborg amt være kommet med. Det kunne have været spændende.

Verner Bruhn

Ulrik Lehmann: Avisen og agrarsmåborgerskabet. En analyse af Horsens Folkeblads formidling af økonomisk, socialt og kulturelt stof i 1880'ernes slutning. Dansk kulturhistorie og bevidsthedsdannelse 1880–1920 bind 5, Odense Universitetsforlag, 1978, 125 s., ill., kr. 35,40.

Denne bog kan oplagt tjene som en illustration af forskellen mellem historikerens og litteraturforskerens (-historikerens?) måde at gribe et givet historisk emne an på, i dette tilfælde venstrepressens betydning for skabelsen af en agrar modoffentlighed i slutningen af forrige århundrede. Med udgangspunkt i »udvalgte dele af Horsens Folkeblads journalistik i årene 1886–89« (s. 12) får Lehmann klaret agrarsmåborgerskabets opkomst, storhedstid og forfald, og Horsensbladets »mangelfulde bearbejdning af bøndernes livssammenhæng« (s. 14) får sluttelig et væsentligt medansvar for den grundtvigsk-venstrefarvede landbokulturs manglende modstandskraft og klassens udradering!

Det er sat hårdt op, men på de godt 100 sider er det ikke få absolutte konstateringer eller ubegrænsede slutninger, forfatteren når frem til – igen på baggrund af det ikke videre præcist angivne udvalg af avisens indhold i en kort årrække. Jo, den daværende landbrugskrise og bladets – agrarsmåborgerskabets – kapitalismekritik bygger angiveligt på to artikelrækker fra henholdsvis 1886 og 1887 (s. 34). Efter et kort vue ud over agrarsmåborgerskabet i

almindelighed og Horsensegnens i særdeleshed, ofres der 6 sider på en skildring af 1880'ernes presse og herunder den omhandlede avis. Men så går undersøgelsen ellers igang. Først rekonstrueres opfattelsen af krisen og af kapitalismen, dernæst står Folkebladets behandling af oprettelsen af det første andelssvineslagteri i byen i 1887 i centrum, og endelig gennemgår Lehrmann dækningen af kulturstoffet ud fra det synspunkt: I hvilket omfang formåede Horsens Folkeblad at blive medium for formidling af »sognekulturens« (godt udtryk!) former og værdier. Mens man må konkludere – og gøre det stærkere end bogens forfatter – at avisen på de to første områder opfylder den mission at forholde sig til de konflikter og erfaringer, der var aktuelle for 1880'ernes landbrugere, så svigter man, når det gælder om at formidle de overvejende grundtvigsk prægede fremtrædelsesformer for sognekulturen. Her synes ikke større forskel på venstreavisen og det stedlige højreorgan, ifølge Lehrmann.

Horsens Folkeblad svigtede, hvor det kunne have bidraget til at fastholde progressiviteten i kapitalismekritikken og ikke mindst i den selvorganisering, som oprettelsen af Horsens andelssvineslagteri var udtryk for, i behandlingen af kulturstoffet. Og herigennem bidrog bladet – venstrepressen – til en generel svækkelse af agrarsmåborgerskabet.

Det er de perspektiver, og man har lyst til på baggrund af forfatterens udtryksform at sige: resultater, Ulrik Lehrmann når frem til – atter på grundlag af de udvalgte dele af avisens indhold. Og så er det historikeren straks kommer farende: Der vælges *netop* en avis og et tidspunkt, hvor landets første andelssvineslagteri bliver rejst, og blandt de fåtallige medarbejdere var en del af det undersøgte tidspunkt en ung redaktørsøn fra Nykøbing Falster ved navn Sophus Clausen! Hvor meget fylder de forskellige typer stof her, dels i forhold til andre venstreblade, dels i forhold til højrekonkurrenten. Hvor meget af stoffet var faktisk redaktionelt, og hvor meget var skaffet til veje med hjælp af saksen eller fra fælleskorrespondancer (rigsdagsreferater). Lehrmann er meget kategorisk, når han ud fra stort set samme journalistiske form og stil slutter sig til samme effekt i værdi og normformidling – men det var dog ikke uden betydning, hvad de måske i udstyr og opsætning ensartede vælgermødereferater rent faktisk bragte af indhold med tendens osv.! Lidt tal på dækning af henholdsvis land og by i forhold til højreavisen, en afvejning af, hvor den redaktionelle indsats blev dirigeret hen og hvor, man klippede eller brugte Venstres fælleskorrespondance og blot antydninger af sammenligninger med nabovenstreblade f.eks. i Vejle og Skanderborg for at se, hvor Emil Bojsen red kæphesten (arbejderboliger?) – det ville have givet tilliden til Lehrmanns absolutte vurderinger større styrke. Som bogen foreligger, så har Lehrmann autoritativt sagt, at *dette* er Venstrepressen i 1880'erne med dens lyder og dyder.

Der skal på baggrund af disse mere principielt kritiske bemærkninger ikke lægges skjul på, at Lehrmann får gjort en række præcise iagttagelser over emnet, og historikerne har jo egentlig ikke været ham videre behjælpelige med forstudier (her ses bort fra Niels Thomsens grundlæggende »geografi« over dansk presse). Han får udmærket vist, hvorledes en aktiv venstredaktør kunne

videreudbygge sin kritisk af økonomiske problemer til en appel til selvorganisering i form af andelssammenslutninger, og når det gælder koncert-, teater- eller boganmeldelser, så er det byborgerskabets normer og værdiforestillinger mere end ånden fra Vestbirk højskole, der præger spalterne.

Det er en interessant undersøgelse, Ulrik Lehrmann har leveret – og jargonen er ikke for fremtrædende. Men lidt klarere fremlæggelse af grundmaterialet i en samtidig kontekst til vurdering af bladets og de udvalgte års – ja, man slipper ikke – *repræsentativitet* i forhold til den samlede venstrepressen i perioden ca. 1860 til 1914 ville ud fra en historikers betragtning stærkt have øget bogens værdi.

Claus Bjørn

Jens Michaelsen: Den unge C. Th. Zahle 1866–1901, Odense universitetsforlag, 1979, 128 s., ill., kr. 50.

Jens Topholm: Emil Marott (1856–1940). Socialdemokrat med sociale og nationale særstandpunkter. Jysk selskab for historie. Universitetsforlaget i Aarhus, 1980, 155 s., kr. 72.15.

Der er ti års forskel på de to mænd, hvis politiske indsatser er behandlet i de to værker. Men begge udgår de fra provinsbyens småborgerskab og begge træder de frem i dansk politik i provisorieårene – den ene finder sit ståsted i socialdemokratiet, den anden og yngre i Venstre. Men trods de forskellige partier, så synes de ihvertfald ikke for Bransager kort efter systemskiftet at have stået hinanden fjernt. Den yngre Zahle beskrives med de siden så hyppigt citerede bemærkninger om hans revolutionære temperament, og det er ganske oplagt, at han står på det sejrende venstrepartis venstre fløj. Den ældre, men som rigsdagsmand nyvalgt, Marott placeres ligeså sikkert blandt de besindige i socialdemokratiet.

De to bøger tilblivelseshistorie er overensstemmende – den »let omarbejdede« udgave af hovedfagsspecialat. Det markeres i omfanget, der bærer præg af de p.t. gældende normer for specialers længde, og det ses ved den begrænsning, begge forfattere har pålagt sig i forhold til den biograferede. Michaelsen afgrænser sig til den unge Zahle, til 1901, mens Topholm nok følger Marott hele vejen, men indskrænker sig til at belyse sin hovedperson i ganske bestemte sammenhænge. Begge bøger foreligger med maskinskreven og nedfotograferet tekst, og hvad fremtrædelsesformen angår, så bærer Odensebogen prisen med hensyn til læselighed og almen udførelse. Særlig er noterne i Marott-bogen trættende at arbejde med.

Men så er de to bøger også vidt forskellige i deres forsøg på tackle den vanskelige biografigenre. Jens Michaelsen er gået traditionelt til værks. Han begynder med slægt, barndom, opvækst, uddannelse for så at tage fat på den unge Zahles politiske indsatser som redaktør og folketingsmand. Han søger at få bestemte påvirkninger fra familie og barndomsmiljø, tegner sider af Zahles personlighed og personlige fremtræden og gennemgår naturlig-

vis udførligt den unge venstremands synspunkter både i teori og praksis. Jens Michaelsen forsøger på god gammeldags vis at komme omkring hele personen, vurderer og kritiserer og bestemmer hans indsats omkring loven om fæste- og lejehuse som hans »svendestykke« som politiker – en bedømmelse, man ikke kan være uenig med forfatteren i. Her havde Zahle fundet sit felt, og lovgivningsarbejdet blev suppleret med udarbejdelsen af den friskt skrevne og engagerede »Den danske Husmand«, der udkom 1901.

Jens Michaelsen knytter sin fremstilling til den Kaarsted'-ske model for politikeres fortræffelighed, men man gør stort set bedst i at gå let hen over de mere teoretiske betragtninger i indledningen. Når man derimod kommer til selve personen Zahle og hans udvikling, så har han, uden at det nogetsteds glimter undervejs, hverken i sprog eller synspunkter, solidt og udtømmende redegjort for, hvordan den senere konseilpræsident tog form som politiker. Der er nu heller intet, der glimter hos den unge Zahle. Han forekommer som en sympatisk, lidt original og lidt blændende skikkelse, der uden at han giver udtryk for større intellektuel originalitet eller overhovedet for videre intellektuel bearbejdning af sine erfaringer og indtryk, instinktivt opfatter sig som talsmand for »småkårsfolk« og ganske snart i 90'erne finder frem til, at han skal sætte ind til fordel for underklassen i landbosamfundet. Skomagermestersønnen fra Roskilde har ingen interesse for byernes, håndværkernes eller arbejderens problemer – det er landet, det gælder.

Jens Topholm er gået anderledes til værks med Emil Marott – bogbindermestersøn fra Store Heddinge. Dette anføres ikke i Topholms bog, og det angiver ret godt bogens karakter. Her er stort set intet om personen Marott, meget lidt om hans bladvirksomhed og kommunalpolitiske indsats i Odense (se dog her samme forfatters artikel »Fyns Social-Demokrat 1896–1920« i Meddelelser om Forskning i Arbejderbevægelsens Historie 14 Maj 1980 s. 5–22), men hele interessen knytter sig til Marotts særstandpunkter, siden hans brud med partiet og kortvarige forsøg på en selvstændig partidannelse. Topholm opererer med to hovedgrupperinger – de nationale og de sociale kategorier (af særstandpunkter). De nationale giver sig selv, og det var som bekendt her, Marott i 1920 brød med socialdemokratiet omkring genforeningsproblematikken. Men betegnelsen sociale særstandpunkter er ikke klar, for i Topholms bog omfatter denne kategori alt andet lige fra kommentarer til Bernstein over militærspørgsmålet til vurderingen af rent taktiske sider af dagens politik og arbejdsmarkedsforhold. Topholms gennemgang af Marotts opfattelser (væsentligst med udgangspunkt i Fyns Social-Demokrat) kontrasteres løbende med socialdemokratiets officielle, og det søges så vurderet, i hvilket omfang, der var tale om afvigelser. Det gør bogen tung at læse, gentagelserne er hyppige, og der kommer til at mangle en dimension: Marotts indflydelse på den officielle socialdemokratiske politiske linie! Marott var jo ikke en tilfældig mand i rigsdagsgruppen. Han hørte til lederkredsen umiddelbart efter de egentlige førere som P. Knudsen, Borgbjerg og Stauning. Han var medlem af finansudvalget, fremtrædende jordpolitisk talsmand for socialdemokratiets synspunkter m.v. I en

række tilfælde kan man ikke tale om særstandpunkter, ganske enkelt fordi partiets linie var lig med højrefløjens, i dette tilfælde med Marotts opfattelse.

Jens Topholm opdeler sin bog i tidsafsnittene 1896–1912/14, 1912/14–1920 og 1920–24. Det er vel det bemærkelsesværdige, at Marott allerede i den første periode, i årene 1911–12, kommer i en meget dybtgående konflikt med sit parti og faktisk giver udtryk for meget divergerende synspunkter, først omkring opfattelsen af en københavnsk arbejdskamp, senere om det tyske valg i 1912, hvor problemet drejede sig om de dansksindede sønderjyske vælgere, der var medlem af socialdemokratiet, skulle stemme dansk eller socialdemokratisk. Og det er på disse områder, modsætningen mellem Marott og partiet udvikler sig i de følgende år til bruddet i 1920. Efter 1920 synes Marott at strejfe forestillinger om en dansk fascisme – meget skal der dog næppe lægges heri, for Topholm dokumenterer tydeligt i sin bog, at Marott var alt andet end en teoretisk skolet og vidende politiker.

Marott endte som en overløber – set fra partiet en forrædder – mens Zahle blev konseilpræsident i to omgange. Zahle er aldrig blevet overvurderet i litteraturen (og læs blot K. H. Koføeds erindringer!), Marott er naturligvis frosset ud i arbejderbevægelsens historieskrivning. Ingen af dem bar de store visioner eller evnede ihvertfald at give udtryk for sådanne, og begges almindelige teoretiske ballast, indenfor hver deres ideologiske ståsted, synes at have været beskedene. For dem begge synes at gælde, at de uden større problemer som unge fandt en platform, hvorfra de kunne arbejde for »de små i samfundet«, en selvfølgelig demokratisk-radikal indstilling underbygget med en stærk følelse af nødvendigheden af sociale reformer. Ingen af dem var revolutionære – ligheden skulle komme gennem reformer vedtaget af vælgermassens flertal. Det er på den baggrund egentlig en skæbnens ironi, at Marott ihvertfald i offentligheden kom til at stå som den, der blev anledningen til Zahles fald. Indtil da havde deres politiske indsats forløbet parallelt, og havde været båret af stort set samme ideer, hvis man hos så pragmatisk og praktisk rettede politikere tør bruge dette udtryk.

De to undersøgelser er ikke blevet bøgerne om hhv. Zahle og Marott. De bærer på mange måder stadig præg af deres ophavssituation, men der er i hver sin genre tale om solide redegørelser om centralt placerede politiske skikkelser i dansk politik.

Claus Bjørn

Peter Skautrup: Hørt og husket. Poul Kristensens Forlag, Herning. 1979. 140 s., ill. Kr. 64.

Bondeblod har i århundreder rullet i forfædrenes årer, og det fornægter sig ikke, når den jyske professor fortæller om slægt og hjemstavn. »Det begyndte i Kølvrå«. Der var Peter Skautrups far Niels Jensen i efteråret 1894 blevet vinterskolelærer, og her fødtes lærerparrets tredje barn. To små sønner, Jens og Peder, havde de mistet, og

den lille nye fik nu begge navne (det ene af præsten fejlskrevet til »Peter«), med Andreas i tilgift. Navneforandringen til Skautrup kom først i 1921.

Peter Skautrup »mener« at kunne huske en situation oplevet før toårsalderen: han sad i en gynge, der var solidt opbundet i fire tove fastgjort i en forsvarlig krog i loftsbjælken, og herfra havde han den herligste udsigt mod øst ned over Karup å. Det lyder poetisk, men den tidlige barndom bød også på dramatiske hændelser. En gang var drengen nær druknet i en afvandingsgrøft, en anden gang blev den vidtbekendte distriktslæge Rambusch tilkaldt fra Sjørup, og Peters mor var ham alle dage dybt taknemlig for, som hun sagde: »han reddede dit liv«.

De længste afsnit i bogen omhandler slægten og barndomsårene i Skavtrup skole, Tvis sogn, hvor Niels Jensen fra 1902 var lærer. Hans slægt hørte hjemme i Limfjords-egnen mellem Struer og Lemvig, mens hans hustru var af Hallund-slægten. På faderens side var forfædrene fæstebønder indtil 1782; et udsnit af stamtavlen anføres. Oldefædrene på mødrene side kom udenogs fra. Skautrups farmor, der var gift to gange, nedskrev i 1920 en beretning om sin slægt. Den oplyser en hel del om personer, gårde og bygninger, fortæller også noget om hendes egen indstilling. Det sidste stemmer ganske godt med de træk, som sønnesønnen mærkede sig, da han som ung i nogen tid boede hos hende i Holstebro. Han kendte hendes spartanske levemåde og vidste, at *hun* ikke satte pris på den unge mands megen læsen, som hans far måtte betale for. »Aa saa ka' han endda hwærken blyw Præst eller Dæj'n«. Men – tilføjer Peter Skautrup: »Hun forligede sig dog med forløbet«.

I et par år havde Skautrups far været elev på Ranum seminarium, men han tog ikke lærereksamen. På den tid omfattede den vestjyske skoleordning mange vinterlærere og vikarer med langt ringere uddannelse end hans. Gift blev han i Hallundbæk, Hodsager sogn, i 1892, men længe måtte det unge par følge en vinterskolelærers vandringsvej, før Niels Jensen i februar 1902 blev enelærer ved Skautrup skole. En solid og god lærer; adskillige af hans gamle elever vidste ikke alt det gode, de kunne sige om ham. Udenadslæren ydede han ikke, men lagde vægt på mere lystbetonede præstationer. Sang blev flittigt dyrket, og ofte tog han violinen med i skolestuen. Nu og da fik børnene lejlighed til at læse »gotisk skrift« i et sæt skriftlæsningsbøger; endnu var der bedsteforældre, som benyttede denne skrift. De ældre indenfor skolekredsen havde svært ved at forson sig med noget så »nymodens« som gymnastikapparater og navnlig med hvad de kostede!

Om sin mor siger Skautrup, at hun »rådede for orden, mad og hygge«, og hun var den, der havde hans største fortrolighed. »Og omvendt var jeg nok den, hendes tanker kredsede om tidlig og sild«; han var jo blevet enebarn. Hans mor var også økonomisk, mere end faderen. Hun var en religiøs natur, venlig og godgørende; hun havde en vis alvorlig værdighed. I skolestuen kunne hun ikke blot gøre rent, men lære de små at stave og læse, »selvfølgelig for gode ord uden betaling«. Hun talte jysk som de andre koner. Ved sit arbejde forstod hun at skynde sig uden at jage. Men var hængelampen først i orden,

holdt hun af en stille mørkningstime, før lyset tændtes i hjemmet.

Om sin egen dagligdag som barn husker Skautrup kun lidt, påstår han. Det rimer ikke helt med hans små natur-skildringer og udbruddet: »For en mættet tid man havde som dreng!« – Fra verden udenom kom Anders Post med breve, avis og blade. Af de børnebøger Peter »slugte«, har hans lidt yngre anmelder læst de fleste, ligeledes Ingemanns historiske romaner, men kan godt misunde drengen hans adgang til Tvis sognebibliotek. Sognet lærte han især at kende gennem faderens hverv i kirke, skole, husflidsforening, sygekasse og hjælpekasse. Ulykkelige hændelser forekom på egnen og forbigås ikke. Videst bekendt blev den dystre begivenhed, da en landbrugers husbestyrerinde dræbte sine egne og sin elskedes husbonds børn, på nær en dreng. Peter Sabroe kom til begravelsen og holdt en gribende tale; gennem samtaler med egnens folk blev han derefter opmærksom på de uheldige børnehjemsforhold i Handbjerg («Høbronnaffæren»; barnemordene i Tvis og forholdene på børnehjemmet er udførligt omtalt i Sven Sabroes bog »Peter Sabroe. Børnenes Ven«, 1943, s. 89–100).

Allerede som dreng har Peter Skautrup ført dagbog, og 70 år senere kan han undres over optegnelser, der – midt iblandt notater om dagligt arbejde, politiske hændelser m.v. – giver udtryk for tanker og følelser, der får ham til at undres. »Hvem skrev jeg dette for? Jeg ville afgjort aldrig have kunnet lade nogen se eller læse dette! Men det vestjyske dækkende skjold var her kastet til side, så det blødende indre trådte frem –« Årsagen var en drengeforelskelse i en godt 3 år ældre pige. Den skulle sætte sig spor også i de følgende år; først på bogens sidste side, i hans studentertid, fandt »det platoniske forhold« sin vemodige afslutning.

Skautrup har nogle kloge ord om det, der *kan* byde på problemer: »at kunne kende og genkende sig selv, på forstående vis at kunne identificere sig selv på afstand«. Han mener dog, at der tilbage til hans konfirmationstid ikke er noget, han husker som fremmed (bortset fra den ovennævnte »undren«). Det lå åbenbart i luften, at han skulle »læse«, og fra februar 1911 var han på Holstebro Friskoles præliminærkursus i to år. Den landskendte valgmenighedspræst Morten Larsen havde konfirmeret ham, og i afsnittet om friskolen omtaler han både sine lærere og kammerater. Lærer Jens Fonager fik næsten ved et tilfælde afgørende betydning for Skautrups valg af studievej: i stedet for en allerede besluttet seminarieforberedelse blev det Høng studenterkursus. En forsinket indmeldelse gjorde ende på »de fortættede muligheder« som forelå. Faderen stillede ham ganske frit, »og der var et utal [trykfej] for »uudtalte«? tillidsforhold imellem os, men så tillige også en underforstået ansvarsovertagelse«. I afsnittet »Høng-tiden« giver Skautrup en udmærket karakteristisk af sine lærere. Den følgende omtale af det begyndende universitetsstudium har en særlig interesse for anmelderen. Skautrups årskort ved Københavns universitet 1915–16 (en af illustrationerne) anfører ganske de samme fag som mit fra 1920–21, og en timeplan viser, at vi har haft 6 universitetslærere »fælles«. Jeg kan bedst bifalde, hvad han siger om Verner Dahlerup og Aage Friis.

I slutningskapitlet fortæller Skautrup om sine hospitalsoplevelser som nr. 7 på en 6 sengs stue, hvor det mest ejendommelige var hans møde med den noget hårdkogte jord- og betonarbejder Aagesen, der chokerede den fintfølede Skautrup mindre ved sit »gudsfølgende« ordvalg end ved »hans kyniske, ubændige vilje til efter ydmygelsen og nederlaget ikke at tillade nogen ædlere følelse at spire frem eller trives«. *Hvis* den unge landbostudent nu også så til bunds i den sag –

Hvad Peter Skautrup har hørt og husket fra sine første tyve år giver forventninger om, hvor meget mere han ville kunne fortælle om sit livsløb i de to følgende menneskealder. Anvendeligt stof – på jysk og beslægtede sprog – har han sikkert i rigt mål.

Fridlev Skrubbeltrang

Erindringsserien »Folk fortæller« nr. 1–3. Udgivet af Foreningen Danmarks Folkeminder. 1979–80.

Interessen for »almindelige menneskers« erindringer har taget et vældigt opsving indenfor de seneste år. I mange lokalhistoriske arkiver udføres der et stort og målbevidst arbejde for at sikre sig erindringer fra sognets ældste, inden det bliver for sent. Men også andre steder end i de lokalhistoriske arkiver har man øje for betydningen af denne kildetype og gør en aktiv indsats for at indsamle erindringer og få dem ud til en større kreds. Det er erindringsserien »Folk fortæller«, som Foreningen Danmarks Folkeminder udgiver, et glimrende eksempel på.

Seriens første bind er Viggo Hansen's »Sådan var det på landet i tyverne« (40 s., kr. 20,00). Det er en jordnær men levende skildring af de usle vilkår, tjenestefolkene endnu i 1920'erne blev tilbudt på landets bonde- og herregårde. Viggo Klausen blev sendt ud at tjene som 14-årig i 1923 og forlod erhvervet i 1933, hvor han efter et højskoleophold blev ansat som plejer ved Sct. Hans hospital. Det var uden vemod, han sagde farvel til landbruget. Det mest positive ved landbrugsarbejdet var glæden ved at så, se kornet komme frem og gøre markerne grønne, at være i nær kontakt med dyr og planter og se det trives og gro. Medaljens bagside var de dårlige boligforhold, den dårlige kost, sultelønnen, det hårde arbejde og den nedladende holdning, arbejdsgiverne med få undtagelser indtog overfor tyendet – og netop disse ting står mejslet fast i Viggo Klausens erindring. Værst var forholdene hos de indremissionske bønder. Bedre arbejdspladser var derimod de store gårde på omkring 300 tdr. land. Der forekom det, at ejeren gik i spidsen for arbejdet for at vise, at han selv kunne udfylde de krav, han stillede til sine medhjælpere. Endvidere var der flere tjenestefolk på de større gårde, således at man havde flere at dele skæbne med. Nu tres år senere vil man måske undre sig over, at det i det hele taget var muligt at få folk til at arbejde på de vilkår, Viggo Klausen og hans samtidige blev budt; men man må huske på, at tyendet kun var fagligt svagt organiseret og at der stort set ikke var arbejde at finde andre steder.

Erindringsseriens nr. 2, Kirsten Melchjorsens »Peder Bøje« (59 s., ill. kr. 30), afviger en del i form og indhold fra erindringsseriens første og tredje bidrag. Forskellen i formen ligger i nedskrivningsmåden. Erindringerne er først indtalt på bånd, hvorefter et af Peder Bøje's børnebørn, journalisten Kirsten Melchjorsen, har nedskrevet, bearbejdet og udgivet dem, dels som direkte interview dels som sammendrag. Herved er Peder Bøje's erindringer blevet mere strukturerede end de to andre bidrag i serien men måske også mindre spontane. Afvigelsen i indhold ligger bl.a. i, at P.B.'s erindringer er snævrere knyttet til en geografisk lokalitet og dækker et større spænd af år end de to andre. Erindringerne er koncentreret omkring hans liv på Læsø, dvs. som bonde på »Pilegården« i sjette generation og aktiv bjergjer. Men også kulturhistoriske oplysninger om f.eks. forberedelserne til højtiderne er medtaget. Det samme gælder det lokale, kirkelige liv. Retfærdigvis bør det nævnes, at man på grund af hans fortid som sømand, bl.a. på udvandrerskibe til Amerika, hører om andet end hans oplevelser på Læsø. Endelig fremgår en sidste afvigelse i indhold af afsnittet om slægten og dens tilknytning til slægtsgården. Her er »erindringstærsklen« overskredet, idet der bl.a. bygges på oplysninger fra Landsarkivet i Viborg.

Til trods for titlen har Johannes P. Møller's »Ingen billetter til himlen« (nr. 3. 61 s. kr. (medlemspris kr.)) intet med kirken eller det kirkelige liv at gøre. Vi er tilbage på landet igen, nærmere bestemt på Himmerland, hvor J. P. M. fortæller om sin barndom på forældrenes lille husmandssted under første verdenskrig og sin første plads hos en indremissionsk bonde. Børnene fik på et meget tidligt tidspunkt deres eget ansvarsområde i driften samtidig med, at ærlighed og flittighed blev indprentet dem som ufravigelige læresætninger. Miljøet var uden forståelse for barnets behov for ros for den daglige, omhyggelige udførsel af arbejdet eller den skuffelse, der afledtes af bebrejdelser for den mindste forsømmelse fra de ofte små børns side. Det synes at have været en barndom uden de store glæder. I kampen for det daglige brød levedes der ikke børnene tid til at være børn, og kravet om arbejde fremfor alt kvalte barnets eget initiativ. Det synes at have været hæmmende for J.P.M.. Skuffende var det også, at de penge, han selv havde tjent, uden videre indgik i familiens budget uden hensyntagen til, hvad han eventuelt selv havde villet bruge dem til. Minderne om den første tjenesteplass hos en indremissionsk bonde er heller ikke lyse, bortset fra den forståelse, som den voksne karl viste overfor ham. Ikke sjældent stillede bonden J.P.M. overfor opgaver, der grænsede til misbrug. Skolegangen blev forsømt, for arbejdet var vigtigere end det at læse ABC; men heldigvis nåede Johs. P. Møller at få så meget tid på skolebænken, at han på sine gamle dage blev i stand til at skrive sine erindringer.

Det er et prisværdigt initiativ, Foreningen Danmarks Folkeminder har taget, og oplagstallet på seriens første bind tyder på, at man når ud til en betydelig læserkreds, hvilket erindringerne så afgjort fortjener. Men forlagsredaktionen forsømmer desværre at oplyse læserne om ophavssituationen og udgivelsesprincipperne, hvilket er ikke uvæsentlige spørgsmål i en videnskabelig sammenhæng. Bortset fra nr. 2 nævnes det ikke, hvordan erin-

dringerne er blevet til. Er de blevet nedskrevet på opfordring af Foreningen Danmarks Folkeminder (og i givet fald: hvordan har man fundet frem til netop disse personer) eller er der tale om allerede nedskrevne erindringer, som foreningen blot har sikret sig udgiverretten til? Hvordan er de blevet behandlet redaktionelt? Er der redigeret eller ej? Andre uoplyste spørgsmål omkring ophavssituationen og udgivelsesprincipperne kan nævnes, men de anførte er tilstrækkelige til at illustrere, hvad anmelderen efterlyser. Nævnes bør det også, at man i seriens første bind savner en redegørelse for, hvilke intentioner man fra Danmarks Folkeminders side har haft med udsendelsen og hvilke overvejelser, der ligger bag. Det havde også været rart at vide lidt om den udgivelsespolitik, man agter at følge. Lad os håbe, at forlagsredaktionen i et af de efterfølgende numre får et par linjer i indledningen til overs til kort at orientere læserne herom.

Jørgen Diekmann Rasmussen

H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377–1728. Oversigt over skøder og adkomster. Bind VI: Klædebo kvarter, ved Egil Skall og Poul Strømstad. Selskabet for Københavns historie, København 1979. Distribution gennem Københavns Stadsarkiv. 228 s. + 2 plancher, kr. 100.

Da generalmajor H. U. Ramsing døde i 1946 havde han nået at udgive fire bind af dette stort anlagte værk, der skulle befolke Københavns gamle kvarterer i perioden fra affattelsestidspunktet for Roskildebispens Jordebog i 1377 til Københavns brand i 1728 på baggrund af det overleverede kildemateriale (bind I–IV: Øster, Strand, Snares og Vester kvarterer). Ved arbejdet med det sidste bind blev Ramsing bistået af Victor Hermansen, og det var derfor naturligt, at det blev lagt ham i hænderne at fortsætte arbejdet med udgivelsen af de omfattende samlinger, men han nåede kun at få påbegyndt bind V før sin død, hvorefter arbejdet blev overdraget Albert Fabritius. Han havde særlige forudsætninger for at arbejde med Købmager kvarter, der kom som bind VIII, og derefter afsluttede han det påbegyndte bind V (Nørre kvarter). Efter hans død i 1976 måtte de, der skulle fortsætte udgivelsen, udelukkende bero på Ramsings materiale, og det skabte problemer. Ramsings håndskrift var vanskelig at læse, ligesom hans notater, stærkt personlige i deres form, heller ikke altid var til at gennemskue. Valget blev da om man skulle standse udgivelsen helt eller fortsætte i en forenklet form. Det blev det sidste, og nu foreligger bind VI (Klædebo kvarter) ved Egil Skall fra Københavns Stadsarkiv og Poul Strømstad fra Nationalmuseet i delvis ny skikkelse: »Opstillingen er skematiseret, og en del diskutabile oplysninger er udeladt«.

Det foranlediger nogle bekymrede betragtninger. Det er ikke udeværkerne der byder på problemer; matrikelkort, matrikelkonkordans, sted- og personnavneregistre, redegørelsen for gadenettets historie og vejledningen er i

det store hele uændrede og nyttige redskaber for selve teksten. Den er til gengæld ganske forandret: I tre spalter, opstillet efter rækkefølgen i 1689-matrikel, fortælles følgende: Beboer(e) eller ejer(e) (spalte 2) på et vist tidspunkt (spalte 1) i overensstemmelse med et bestemt kildested (spalte 3). Spalte 3 erstatter Ramsings fodnoter, og kildestedet angives i ubearbejdet form. Det medfører, at fjerne historiske forhold og en uvant sprogdragt ofte sammen gør det vanskeligt at erkende adkomstens art: Ejendom eller lejemål? – Eller tjenestebolig? Tænk bare på Universitetets ejendomme! Mange kender til omstændighederne ved Universitetets residenser, professorboligerne, men hvordan med formentlige Universitetsbesiddelser som fx matrikel nr. 240 C i Nørregade. Her hjemles et beboerskit 16/1 1599 både af et købebrev til forrige beboer og et lejebrev til Universitetet, i nævnte rækkefølge selvom lejebrevet er dateret to dage før købebrevet. En kommentar havde været på sin plads (jeg fandt efter mange opslag hjælp i den nyudkomne Vejledende Arkivregistraturer XXI, Københavns Universitet, pkt. 18.08.01). Ligeså umulige er henvisningerne for de ældre adkomsters vedkommende – til Københavns Diplomatarium uden nærmere angivelse af kildestedets væsen. Altså må man selv finde kildestedet frem, hvis man vil bruge disse oplysninger til noget. Ramsing selv skrev sine indsamlinger om til små beboerfortællinger, historikere, om man vil. Det indebærer en højere grad af fortolkning, men gør desuden arbejdet mere afsluttet.

Baggrunden for denne udarbejdelse af beboerfortegnelser 1377–1728 er en forestilling om en i det hele uforanderlig middelalderlig ejendomsstruktur. Gunnar Olsen har i *Historisk Tidsskrift* (11 rk. bd. I) peget på, hvor lidt der skal til for forrykke grundlaget for en identifikation af middelalderejendom med senere matrikelnumre. Udgifterne af dette bind har ikke gjort rede for, hvori arten af de »diskutable oplysninger«, der er udeladt, består. Men meget få ejendomme føres længere tilbage end til slutningen af 1400-tallet, og det er nærliggende at tro, at Gunnar Olsens betragtninger har gjort sit indtryk og at disse oplysninger kan være middelalderlige identifikationer, der så nu er borttaget. Det ville være en naturlig konsekvens af, at man har ordnet oplysningerne efter matrikelnumre. Men den primære struktur for Ramsing var kvarterets karréer, og for deres vedkommende må vi vel kunne bortvejre vores usikkerhed: Vi kender middelalderens gadenet ganske godt. Men hvis min formodning er rigtig, har man spoleret muligheden for at bearbejde stoffet som karréhistorie. Navnestoffet må på en eller anden måde bevares intakt.

I dag ville man jo nok have tænkt på at edb-behandle et materiale som dette under nogle spændende synsvinkler før end man gav sig til at trykke det, men for Ramsing har fortællingen nok været et slutmål. Det er ganske forståeligt, værket er jo tænkt for et halvt århundrede siden. Men hvor mange har faktisk brug for denne vejviser til det gamle København, når man bortser fra den heldige familiehistoriker, der kan finde en slægtning blandt disse registrerede borgere, der nok ofte har været byens bedsteborgere. Når nu dette binds nyordning af stoffet giver anledning til så megen usikkerhed, burde man da ikke overveje – endnu engang – om ikke det var formålstjen-

ligt blot at renskrive Ramsings notater og publicere dem på microfiches eller anden lignende teknik. Som man har valgt at udsende bind VI, er Ramsings materiale heller ikke uden videre anvendeligt.

Steen Ove Christensen

Steffen Linvald: Amagertorv i fortid og nutid set fra Sparekassen Sydjyllands nye ejendom på hjørnet af Købmagergade og Østergade. Vejle 1979, 63 s., ill. kr. 125.

I anledning af Sparekassen Sydjyllands overtagelse af hjørneejendommen Købmagergade/Østergade – tidligere også kaldet »Ranchs Hjørne« efter den urmager, som havde forretning der – har Sparekassen udgivet ovennævnte bog forfattet af Steffen Linvald. Som man kan se, er det en lille, temmelig dyr, men også en flot bog. Det, der umiddelbart fanger læseren, er sikkert de mange illustrationer, og blandt disse, en gengivelse i farver, s. 28–9, af Axel Holms kopi fra 1892 af en kopi af S. Schlätzer fra 1882 af Johan Jacob Bruuns prospekt fra 1755 af Amagertorv. Jeg vil skønne, at omkring 1/3 af pladsen optages af illustrationer.

Forfatteren har delt sin bog op i syv afsnit. I det første gennemgår han de tidligere ejerforhold for de ejendomme, hvor Sparekassens ejendom nu ligger, ligesom der gengives spredte indtryk af den tidligere bebyggelses udseende og indretning. Det andet, som kaldes betragtninger over Amagertorv, omhandler torvets navn, anvendelse, afgrænsning m.m. gennem tiderne. Derefter følger et afsnit om fester på Amagertorv, der sammen med Gammeltorv fra gammel tid var de to steder i byen, hvor de store offentlige fester fandt sted. Forfatteren kommer her ind på festlighederne i forbindelse med Fredrik 2's kroning i 1559, Christian 4's kroning i 1596 og den udvalgte prins Christians bryllup med prinsesse Magdalene Sibylle i 1634. I afsnit fire og seks gennemgås kort ejer- og bygningshistorien for de øvrige ejendomme på Amagertorv – bortset fra Helligåndskirken – således at tiden indtil branden i 1795 behandles i det ene afsnit, og tiden efter branden i det andet. Mellem disse to afsnit er der så indskudt et kort afsnit om Helligåndskirken, og bogen afsluttes med en gennemgang af de sidste 150 års begivenheder på torvet. Her kommer Linvald bl.a. ind på Storkespringvandet, som ikke blev modtaget med nogen synderlig begejstring i 1894.

Forfatterens intention med bogen er ifølge forordet: »Det er første gang dette torv, de begivenheder, der er knyttet til det, de ejendomme, der indrammer det og deres ejere og beboere er blevet behandlet under ét. Tidligere arbejder om torvet har fortrinsvis beskæftiget sig med enkelte begivenheder og ejendomme, og det er derfor forfatterens håb, at det er lykket ham at give et helhedsindtryk af Amagertorv – på godt og ondt – såvel i fortid som i nutid.«

Det lykkes f.eks. at give et indtryk af indbyggernes indflydelse og sociale placering i 1600-tallet blandt råd-

mænd og storkøbmand. Når man tager det begrænsede sidetal i betragtning må der naturligvis også kun kunne blive tale om et indtryk, som dog i kraft af mange »spredte« oplysninger er noget forvirrende.

Inger Marie Kromann Hansen

Klaus Hybel Bräuner: Mølleåens vand. Vandskab og landskab omkring Mølleåen. Nationalmuseet 1979. 68 s. + kortbilag., kr. 68.

Det er med interesse, man åbner denne bog. Emnet er umiddelbart spændende, og førstehåndsindtrykket, det smukke omslag og bogens mange illustrationer virker indbydende. Men allerede på den første sid melder betænkkelighederne sig, idet forfatterens formulering af sine intentioner virker uklar og diffus. Målet angives at være en beskrivelse af denne del af Nordsjælland udfra en ny synsvinkel. Desværre oplyses det ikke hvilken; blot nævnes det, at forfatteren vil gå på tværs af en række traditionelle faggrænser. Ved læsning af bogen bliver det dog klart, at denne synsvinkel er, at udgangspunktet er taget i vandets og specielt Mølleåens betydning for området. Hvor nyt dette synspunkt er, kan diskuteres; derimod er det efter endt læsning stadig ikke gået op for læseren, hvad det er for faggrænser, forfatteren mener at gå på tværs af. Ganske vist indledes der med en beskrivelse af landskabets geologiske udformning efter istiden, men derved adskiller bogen sig næppe fra andre lokalhistoriske og topografiske arbejder, der ikke pretenderer at være tværfaglige. Desværre er den ellers udmærkede ide om at tage udgangspunkt i vandet og dets betydning for området ikke gennemført med tilstrækkelig kompositions-mæssig sikkerhed. Afsnittene om landskabets opståen og landsbygrundlæggelserne er således blevet alt for lange, mens der godt kunne have været gjort mere ud af de mange industrier, der allerede i Frederik II og Christian IV's tid opstod langs åløbet, og som senere udviklede sig til kendte og betydelige industrianlæg. Bogen indeholder en kortfattet gennemgang af anlæggenes opståen og historie suppleret med et udmærket kort og billedmateriale. Hvad det saglige angår, er der imidlertid ikke meddelt noget nyt – her måtte det tværfaglige da ellers kunne udnyttes. Det er da også bemærkelsesværdigt, at en bog, der udelukkende bygger på trykte fremstillinger ikke i litteraturlisten medtager et så væsentligt værk som Aksel E. Christensens fremstilling af Mølleåværkerne i Industriens Historie. Mest værdifuldt forekommer afsnittet, der behandler Mølleåen som fæstning, hvori forfatteren redegør for områdets betydning for forsvaret af København og de omfattende fæstningsbyggerier i slutningen af forrige århundrede. Fremstillingen er suppleret med et spændende billedmateriale, dels af autentiske fotografier, der viser fæstningsbyggeriet i dets forskellige faser, dels tegninger og kortskitser.

Man kommer efter endt læsning til at spekulere på, hvem en fremstilling som denne egentlig henvender sig til. Fagfolk vil næppe finde noget nyt, men bogen kan heller ikke siges at imødekomme et bredere publikums

behov, dertil er den for løs i kompositionen, og sproget lader for meget tilbage at ønske med hensyn til klarhed og livfuldhed. At skrive bredt om et sådant emne kræver vel i virkeligheden en Hugo Mathiesen, der kan tage læseren ved hånden og føre ham gennem landskabet og åbne det for ham. Lad det tjene forfatteren til undskyldning, at et emne som dette næppe kan behandles forsvarligt på 68 sider. Men hvad har været Nationalmuseets tanke med at udgive en sådan publikation?

Lis Heiberg

Frank A. Birkebæk (red.): 13 bidrag til Roskilde by og egns historie. Udgivet i anledning af Roskilde Museums 50 års jubilæum, Roskilde 1979. Forhandles gennem Roskilde Museum: 212 s., ill. kr. 45.

I 1979 fyldte Roskilde Museum 50 år, og i den anledning har man – som sig hør og bør – udsendt et jubilæumsskrift. Og det er ikke blot en rapport fra museets arbejdsmark, det er i høj grad også en hyldest fra museets venner, frænder i samarbejdsinstitutioner og lignende, i små velvalgte artikler. Resultatet er blevet en lille Roskilde bys historie, fortalt med hjælp af et væld af forskningsstrategier.

Optakten giver den gamle museumschef Niels A. Christiansen med en redegørelse for museets historie i de 50 år, men derefter tager bogen fat efter en gammel lokalhistorisk recept med stedets geologi og de forhistoriske arkæologers vidnesbyrd. Erling Bondesen beskriver og forklarer således naturen bag bydannelsen i nøje samklang med vor viden om bysamfundet i Roskilde, og Ulla Lund Hansen og Søren A. Sørensen fortæller om menneskets virksomhed på egnen i førhistorisk tid på baggrund af oldfund. Men derefter samler koncentrationen sig snart om vikingetidens og det middelalderlige Roskilde. Museets nuværende leder Frank A. Birkebæk lægger ud med at gøre status over vore kundskaber omkring byens opståen og opstiller på den baggrund en arbejdshypotese for det videre arbejde med at lokalisere den ældste by i fjordens bund; den har fælles træk med de iagttagelser, som Mogens Bencard har gjort for Ribes vedkommende, og virker umiddelbart besnærende. Han følges straks op af to medarbejdere ved Statens humanistiske Forskningsråds projekt »Middelalderbyen«, Ingrid Nielsen og Ole Schiørring, der giver en prøve på anvendelsen af arkæologiske fundkort som historiske kilder – og snart tegner byen sig på landkortet. Eugeniusz Gasiorowski tager fat fra den anden ende og forsøger at få greb om middelalderbyen ved hjælp af en såkaldt metrologisk undersøgelse af det kendte Roskilde; det er et forsøg på at erkende den måleenhed, der ligger bag udviklingen og planlægningen (?) af den gamle by, og det lykkes ham at mane en forestilling af middelalderbyen frem for læseren. Også mindre stort anlagte undersøgelser bidrager til vor viden om byens topografi. Niels Engberg har undersøgt Algade 42 og med støtte i de skriftlige kilder genfundet den for-

svundne St. Pouls kirke, og sammen med Richard Frederiksen fortæller han om tre grubehuse fra vikingetiden. I det hele taget er det i den genstandsorienterede forskning vi må hente vor viden om forhold, som den traditionelle historie kun kan gisne om. Arbejdsmarken er alsidig. Ole Crumlin-Pedersen fortæller med udgangspunkt i et vikingeskibsvrag, fundet ved Lynæs, om Roskilde søvej og en hidtil upåagtet sæsonhandelsplads på dette sted, og Niels-Knud Liebgott orienterer om de store keramikfund fra det middelalderlige Roskilde – ingen anden by i det nuværende Danmark har afgivet så meget middelalderkeramik som netop Roskilde. Joh, byen er central i flere henseender! En lille præsentation af nogle små gådefulde øksehoveder fra slutningen af vikingetiden ved Michael Andersen kan synes kuriøs, men den viser hvor alsidigt fundmaterialet fra byen er. Jeg har gemt Jens Riis Jørgensens bygningsundersøgelse af Bondetinget 17 og 19, der stammer fra 1600-tallet, til sidst, fordi denne forfatter som den eneste ved siden af kulturhistorikerens arbejde med indsamling og fortolkning trækker bevaringsarbejdet frem i lyset. Det er også en væsentlig opgave i det medtagne Roskilde.

Bogens lay-out skyldes Søren Bloch, og den er gennemtænkt og nydeligt udført, men jeg kan ikke lide det valgte »skitsebogsformat«. Den lille bog harmonerer dårligt med reolens rigtige bøger, – men den er spændende læsning.

Steen Ove Christensen

Andreas Reyersen: Beskrivelse over St. Bendts Kirke i Ringsted. Facsimiletryk efter originaludgaven 1779. Forord af Richard G. Nielsen. Ringsted 1979. Forhandles gennem forlaget »Pennalhuset« i Præstø. 12 + 85 s., ill., pris: 65 kr. + ekspedition.

Gamle bøger har sin charme. Og på sin vis forstår jeg godt, at Ringstedbogtrykkeren Jørgen Malchow har grebet chancen og fejret sit 25 års jubilæum i 1979 med at genudgive denne første trykte beskrivelse af St. Bendts kirke i Ringsted, Andreas Reyersens bog fra 1779. Den er både boghistorie og lokalhistorie. Selvom den er trykt »i det Kongelige Universitets Bogtrykkerie« i København, er det en fin hilsen til venner og forretningsforbindelser af Malchow Bogtryk/Offset, Ringsted. Reyersens bog er nemlig en smuk bog, som det ofte er tilfældet med bøger fra 1700-tallet. Den nye udgave er forsynet med et moderne forord og en litteraturliste af den ihærdige forlægger og kulturspreder Richard G. Nielsen, og et mindre oplag af dette lejlighedstryk står til rådighed for boghandelen gennem ovennævnte forlag.

Udgiveren giver bogen disse ord med på vejen: »Bogens 84 sider rummer netop såvel Danmarks- som lokalhistorie af megen værdi. Den, der vil vide noget om kirkens, byens og egnens fortid, kan passende begynde her.« Nu tror jeg ikke, at der er ret mange, der vil læse en sådan fortegnelse over oplysninger til St. Bendts historie. Man

vil blade og kigge og måske få vakt en interesse – og så forhåbentligt hurtigt søge litteraturlisten på bageste side og dér finde Nationalmuseets publikumsguide fra 1972. Reyersens bog er nemlig ikke ligetil at fordøje uden en grundig introduktion, og en sådan både mangler og er næppe heller nødvendig. Thi bogens charme ligger i, at den er en kuriositet, i at man fornemmer tidsforskellen i sprog og stil og oplever et uvant grafisk billede – kort sagt, det er æstetik og nostalgi. Og så kan kirkehistorikeren jo desuden fornøje sig ved at iagttage, at Reyersens bog trods sin høje alder i hovedsagen er ordnet efter samme principper som Danmarks Kirker. Som udgiveren skriver om Reyersen: »Det var en mand med gode forudsætninger og megen kirkehistorisk viden, der da [ved udnævnelsen 1769] fik sit daglige virke i en af vore mest monumentale kirker midt i en landsdel, hvis fortid og natur inspirerer den videbegærlige til både forskning og fantasi. For ham var det naturligt at gå i gang med at undersøge kirkens historie. Det lykkedes at samle væsentligt stof, der på det tidspunkt var tilgængeligt, ordne det på en overskuelig måde og sætte det på plads i forhold til landets øvrige historie.« Store ord i en håndvending! Reyersens bog er et litterært tyveri, næsten ordret afskrevet efter et utrykt manuskript fra 1751 af kirkens kordegn Peter Motzfeld. Reyersen anfører ikke sin kilde, men Richard G. Nielsen burde have fortalt sin læser dette, hvorom han næppe kan være uvidende. Thi oplysningen findes samme sted i Danmarks Kirker som den litteraturfortegnelse, han har lånt til genoptrykket af Reyersens bog. Men det er skam en nydelig bog.

Steen Ove Christensen

Havrebjerg Frimenighed og Valgmenighed 1904–1979. Slagelse 1979. ill. 76 s. kr. 65.

Det er velkendt, at landboerne skabte et selvstændigt skole og kirkevæsen sideløbende med statsinstitutionerne i slutningen af forrige århundrede under forfatningskampen. Efter Venstres magtovertagelse ved systemskiftet, skulle man umiddelbart tro, at der havde været støtte at hente i regeringen, således, at nye institutioners oprettelser kunne undgås. Det troede ihvert fald menigheden omkring Havrebjerg kirke ved Slagelse.

Da præsteembedet i 1900 var vakant rejste en deputation fra Havrebjerg ind til kulturministeren for at få dennes støtte til ansættelse af en grundtvigsk præget teolog. Forehavende lykkedes ikke, og tre år senere ansøgte kredsen Venstres kulturminister – I. C. Christensen – om at måtte danne den frimenighed og anvende sognekirken til gudstjenester. Også dette blev afslået, og kredsen besluttede derpå selv at bygge en Frimenighedskirke og man ræsonnerede: »Sådan resultat fik sådanne nægtelser i Højres tid, og sådanne får de i Venstres. I den henseende er der intet systemskifte«.

Det er 75 års jubilæet for denne kirke der fejres med udgivelsen af ovennævnte bog. Gennem erindringer og kildeuddrag fra forhandlingsprotokoller, aviser og breve fås der en god indsigt i aktiviteterne omkring Frimenig-

heden. Ikke mindre end 39 forskellige personer giver i glimt deres oplevelser fra det kirkelige center.

I de 75 år kirken har bestået, har den kun haft tre forskellige præster, heraf er bogen især præget af erindringer om den første præst, Niels Dael. »Han var en ener, et træ, der ragede op i Skoven, og en mand, der spændte vidt både som præst og som menneske« (s. 50). Udover præstegerningen i Havrebjerg var Niels Dael også præst ved Høve Frimenighedskirke, dertil kommer, at han i 1909 begyndte en menighedsskole i Liselund, hvor der blev uddannet præster til de frie menigheder. Mest kendt er nok de halvårige »Liselundmøder« der har været søgt fra hele landet.

Det er både en styrke og en svaghed med så mange skribenter, som tilfældet er i denne bog. Der skrives om løst og fast og mest om de gode oplevelser fra miljøet. Og selvom man – som anmelderen der er udenfor kredsen – kan blive revet med af de mange pudsige oplevelser, så mangler man nogle konkrete oplysninger til at fastholde det centrale omkring Frimenigheden. Hvordan har kontakten mellem Frimenigheden og det øvrige lokalsamfund været? Hvormange medlemmer har menigheden haft, og når nu Niels Dael spiller en så central rolle i bogen, kunne det have været nyttigt med nogle få data om ham. Hvor store økonomiske omkostninger har det været at opretholde et medlemsskab til kirken? Det ses, at præstelønnen i 1932 p.gr.a. økonomiske vanskeligheder blev reduceret fra 3000 til 2500 kr. årligt! Men det er klart, at sådanne spørgsmål stiller kun den udenforstående. Forfatterne kender disse forhold og er mere interesseret i at fremhæve det store udbytte, de har haft af fællesskabet i frimenigheden. Det er legitimt, hvis målgruppen er den snævre kreds, men for en større læserskare forekommer bogen en smule for indforstået.

Bodil K. Hansen

Gamle huse i Præstø, Fredningsstyrelsen.

Eksp: Henbølls bogh. Adelgade 44, 4720 Præstø, 263 s. + tavle, ill., kr. 75.

Med udgangspunkt i den stigende interesse for at sikre miljøer fra ældre tid i nutidens planlægning og fremtidens forandringer, og med støtte i den nye bygningsfredningslov fra 1.1.1980, foregår der i disse år et stort arbejde med at »registrere« bevaringsværdig bebyggelse i by og på land.

»Registrere« er sat i gåseøjne. Ordet bruges i loven, og det lyder da også dejligt objektivt. Og dog er det de fysiske rammer om 4–500 års dagligliv, arbejde og fællessliv, som vi nu i løbet af få år ønsker at tage stilling til. Vi gør det bl.a. fordi vi ved, at vi har magten til at fjerne det hele eller i det mindste ødelægge det. Det gør os mere opmærksomme. Men gør det vor stillingtagen kvalificeret eller »objektiv«?

Ser vi på de hidtil udkomne »registrarer«, ser vi et bredt spektrum af kriterier fra udvælgelse af huse. De spænder fra de tidlige »Bevaringsplaners« strikse krav til både æstetisk kvalitet og alder, over mange af »Historiske

huse«-værkernes mere bevidstløse fastholden ved bygningsfredningslovens ulyksalige 100-års-regel, til eksempler på nye tendenser: Hjørring-registrantens bevidste arbejde med alle huse i en bydel, Odense Byforenings registrant for Ridehusgade-kvarteret med både historisk og etnologisk forarbejde, og f.eks. registranter fra Odense og Esbjerg, der for alvor tager hul på industrialismens bymiljø.

Faren for enhver registrant er, at kommunalbestyrelserne er tilbøjelige til at tage dem som en en gang for alle givet facitliste, hvilket endda har været understreget af visse arkitekters udsagn om, at bevaringsarbejdet ville være stort set færdigt om 5-10 år, »så var alt registreret! Det er derfor vigtigt, at »registranterne« ikke alene fremlægger og tydeliggør deres udvælgelseskriterier, men også gør klart, at der findes mange forskellige værdier (som det glimrende er udtrykt af Vibeke Fischer Thomsen i »Bevaringsplanlægning« fra Planstyrelsen 1979) – Værdier, der både kan påpeges af forskellige fag og af beboere og brugere selv. Thi registrering af bevaringsværdier er ikke mindst et spørgsmål om en kulturpolitisk opfattelse af forholdet mellem mennesker og deres omgivelser.

Tager vi den nyeste »registrant«: »Gamle huse i Præstø«, udgivet af Det særlige Bygningssyn 1979 under redaktion af kunsthistorikeren Sys Hartmann, ser man, at der er dækning for titlen. Der er ikke brugt nogle særlige udvælgelseskriterier. Man tager den del af byen, der var bebygget i 1867, og her tager man så størsteparten af husene, dog sjældent yngre end 1900. Det er sikkert ikke så forkert i Præstø, når man erindrere byens helhedskarakter, men det kunne godt klarere være udtrykt som en holdning blandt flere mulige.

Til gengæld er »Præstø« præget af en fin forståelse for, at formidlingen af en bys og dens værdier ikke mindst er et spørgsmål om at formidle dens kulturhistoriske fortælling. Det er godt udtrykt i indledningens ord om, at der er »lagt megen vægt på at give dels en samlet byhistorisk oversigt, dels en kulturhistorisk baggrund for hver ejendom« – »ud fra den betragtning, at vil man interessere nutidens mennesker for den ældre arkitektur, de til daglig er omgivet af, gøres det bedst muligt ved at fortælle om det liv, der her har udspillet sig«. Vægtige ord i en tid, hvor registrering af en bys værdier ind imellem søges billigt løst med prikker eller farver på et kort!

Også på et andet område er »Præstø« et fremskridt, nemlig ved videreførelsen af traditionen fra især H. H. Engqvists bevaringsplaner med et grundigt afsnit omhandlende udviklingen i husene og deres detaljer. I »Præstø« gennemgås bindingsværk, murværk, gesims, tagbeklædninger, skorstenspiber, kviste, tagrender og -nedløb, vinduer, porte og døre. Altsammen ført op i 1900-tallet og ledsaget af mange og gode tegninger. Begrundelsen for det bygningstekniske afsnit er, at det »sammen med tilsvarende undersøgelser i andre byer må kunne danne grundlaget for en samlet vurdering af den håndværksmæssige udvikling i landet«. Det er præcis hvad der er brug for. Efterhånden som tegltag og sprossvinduer næsten til overflod er blevet anerkendt som hørende til ældre huse, er mangelen på kendskab til den rigtige udformning af detaljerne desto mere iøjnefalden-

de. Her har man indtil »Præstø« og bøgerne om »Landhuset« 1978 og »Byhuset« 1979 været ret prisgivet, hvis man ikke havde Herholdt eller Ivar Bentsen på reolen. Endvidere kunne sådanne detail-undersøgelser af ældre byggeri danne grundlaget for fredningsstyrelsens planer om efteruddannelse af håndværkere til restaureringsarbejde.

Der skal derfor lyde en ros – måske lidt uvant – fra en museumsmands side til fredningsstyrelsen for værket. Man glæder sig de næste »registranter« for Haderslev og andre steder.

Peter la Cour Dragsbo

Naturhistorisk Arkæologisk Gruppe – Dansk ICOM. Svendborgmødet – juni 1978. Redigeret af Henrik M. Jansen. Skrifter fra Svendborg og Omegns Museum, bind 3, 1979. 162 s., ill. Kr. 55.00.

Svendborg-udgravningerne har siden starten i 1972 fået særdeles megen omtale og det er efterhånden med nogen forventning, man ser hen til at få materialet lagt frem i sammenhæng.

Der foreligger indtil nu en del mindre artikler, baseret på enkelte fund/fundgrupper fra udgravningen og nærværende publikation følger dette mønster.

Indledningsvis beklages, at man på grund af tekniske vanskeligheder ikke har kunnet få »den meget givende og til dels ret kritiske diskussion« med. Læseren deler fuldt ud denne beklagelse – som videnskabelig litteratur betraget har rapporter af denne art mange gange en begrænset værdi for de læsere, der ikke deltog i mødet.

Indholdet spreder sig over emnerne: geologi, frøanalyser, pollenanalyser, knogler, slagter, vedanatomi m.v. – Hver for sig nette indlæg, men ikke særlig givende eftersom det, der vel skulle være publikationens *piece de resistance*, Henrik Jansens: »Svendborgudgravningerne 1972-1978« hverken bringer nyt for læsere, der har fulgt med siden 1972, eller noget overblik.

Blandt indlæggene skal fremhæves Thomas Bartholin: »Vedanatomy og dendrokronologi i Svendborg«. Her bringes foruden en række metodiske betragtninger over dendrokronologiens muligheder og arbejdsvilkår, en sammenligning af Svendborgmaterialet med det fra Heideby og Lund kendte. På denne baggrund uddybes anvendelsen af forskellige træsorter i de tre byer – og de konklusioner, der kan drages heraf – ligesom der redegøres for opbygningen af en dendrokronologisk kurve for Svendborg for tiden 1058-1350.

Der er ingen tvivl om, at det meget omtalte samarbejde mellem arkæologen Henrik Jansen og en række estimerede repræsentanter for naturvidenskaberne vil kunne belyse en række interessante aspekter i Svendborg. Men først og fremmest må man bede om at få udgravningsresultaterne lagt frem på god gammeldags veldokumenteret vis.

Inge-Birgit Thuesen

Hans Arne Jensen: Seeds and other Diaspores in Medieval Layers from Svendborg. The Archaeology of Svendborg. Denmark. Volume No. 2. Odense University Press. 1979. 120 s., ill. kr. 100,00 + moms.

Det foreliggende værk rummer en grundig analyse af fundene fra 4 lokaliteter i Svendborg. Der er gjort rede for det metodiske grundlag og de enkelte planters forekomst – opstillet i overskuelige tabeller. Endvidere er der en række smukke farvebilleder og en gengivelse af St. Gallens haveanlæg mangler heller ikke.

Undersøgelsens hovedværdi ligger i, at et arkæologisk korrektiv til de litterære kilder vedr. de danske middelalderlige planter hidtil har manglet. Desuden har forfatteren haft en belysning af, hvilke planter, der dyrkedes på lokaliteten og hvilke der blev indsamlet fra oplandet, for øje. De publicerede resultater står ikke helt mål med disse forventninger. F.eks. har det ikke udfra fundene fra Franciskanerklostret været muligt at påvise specifikke medicinske planter, som man udfra det skriftlige materiale skulle forvente, at munkene havde indført og dyrket. På lokaliteten Foldagers gård er fundet det formentlig ældste danske eksempel på toradet byg – omend der ikke kan føres endeligt bevis for, hvornår den toradede byg kom til Danmark. Generelt er det ikke muligt at afgøre, om de forekommende planter er dyrket på lokaliteten eller hentet fra oplandet.

Det danske resumé har følgende afsluttende betragtning: »Den ret lange fortegnelse over frø af dyrkede eller indsamlede arter, der anvendtes enten som føde eller medicin, vidner om, at der var en nær kontakt mellem mennesket og planterne i det middelalderlige Svendborg.« – Det modsatte ville formodentlig have været mere bemærkelsesværdigt.

Inge-Birgit Thuesen

Benny Brinch: Svendborg Handelsskole 1879–1979. Udgivet af Svendborg Handelsskole. 1979. 128 s., ill. Gratis for biblioteker.

Med ophævelsen af laugene ved indførelsen af næringsfriheden i 1862 bortfaldt den faglige uddannelse, som laugene indtil da havde taget sig af. Det viste sig imidlertid hurtigt uhensigtsmæssigt, at ungdommen indenfor handel og håndværk ingen teoretisk uddannelse fik, og derfor opstod ideen om oprettelse af handels- og tekniske skoler. De første skoler så dagens lys allerede i 1860'erne, men først i 1870'erne og 1880'erne blev de udbredt til næsten alle større byer. Af disse skoler kunne Svendborg Handelsskole fejre sit 100-års jubilæum i 1979. I den anledning besluttede man at udgive et jubilæumsskrift, og arbejdet blev overdraget til en af skolens lærere, Benny Brinch, der til daglig underviser i samtidshistorie.

Festskrifter udgør en genre for sig indenfor historieskrivningen, og dens styrke (dvs. at der herigennem foreligger fremstillinger af virksomheders og instituti-

oners historie, som vi ellers intet ville kende til) og svagheder i retning af kritikløshed og styret historieskrivning turde være de fleste bekendt. Et andet karakteristisk træk er, at den jubilerende virksomhed eller institution oftest skildres fuldkommen isoleret, som om der ikke fandt et samspil sted med det omgivende samfund. Den sidstnævnte svaghed forsøger B.B. at afhjælpe gennem en beskrivelse af den sociale og økonomiske udvikling i Danmark generelt og Svendborg specielt. Ideen er virkelig god; men fremstillingen viser, at det er en vanskelig opgave at løse i praksis, når det er udviklingen på handelskoleområdet, der bestemmer kapitlernes kronologiske afgrænsning. Det virker besynderligt, når man under afsnittet om den økonomiske og sociale udvikling i perioden 1920–45 læser, at »arbejderne organiserede sig på det faglige plan i fagforeninger og på det politiske plan i Socialdemokratiet samtidig med at arbejdsgiverne organiserede sig tilsvarende«. Faktisk havde det jo fundet sted før århundredskiftet!

Fremstillingen af handelsskolens historie er kronologisk fremadskridende og falder i tre kapitler, hvoraf det første dækker perioden fra skolens start i 1879 til den første handelsskolelov i 1920. I kapitlet søges bl.a. baggrunden for skolens oprettelse ridset op; men beskrivelsen af Svendborg i den første industrialiseringsfase er for overfladisk og ustruktureret til at kunne forklare behovet for en handelsskole. Den blev ikke oprettet direkte på grund af de virksomheder, der blev grundlagt i tiden frem til 1879, antagelig ej heller som en direkte følge af den fordobling i befolkningstallet fra 1845–1890, som B.B. formoder skyldtes tilvandring af daglejere og håndværkere (i parentes bemærket havde det været en både oplagt og overkommelig opgave at belyse dette sidste spørgsmål ved en gennemgang af folketællingslisterne). Der var snarere tale om en *afledt effekt* fra den betydelige handel på Svendborg havn og den begyndende industrialisering. I kapitlet beskrives endvidere undervisningen og skolens første lærere; men fremstillingen viser, at kildematerialet har været spinkelt. Kapitel II vedrører perioden 1920–45. I 1920 kom handelsskolerne under offentligt tilsyn. Af de tre skoletyper, loven opererede med, havde Svendborg Handelsskole indtil 1937 kun læringskolen. Frem til 1938 var der tale om aftenundervisning tre gange ugentlig. Hvordan lærlingene befandt sig under det system, og hvordan 15 elever på samme tid kunne lære maskinskrivning på kun 4 maskiner, fortæller en af skolens tidligere elever morsomt om. I 1937 blev handelsmedhjælpereksamen optaget på undervisningsprogrammet. Tilgangen til denne uddannelse og det forhold, at man gik over til dagskole, skabte behov for nye fysiske rammer. Skolens placering på forskellige steder i Svendborg redegøres der grundigt for.

Man kommer imidlertid ikke uden om, at fremstillingen af skolens historie er skæv. En vægtning viser, at kapitel I fylder 17 sider, II 16 sider og kapitel III 62 sider, alle tre incl. illustrationer. Men hertil kommer, at B.B. føler sig langt bedre hjemme i de sidste 25 år af skolens historie, hvilket uundgåeligt smitter af på fremstillingen, der er anderledes grundig og stofmættet end i de to forudgående kapitler. Med sikker hånd redegør han for det virvar af uddannelsesstyper indenfor handelsom-

rådet, som den økonomiske udvikling efter 2. verdenskrig har skabt behov for. Spændende er redegørelsen for det såkaldte Svendborg-system, en 1-årig handelseksamen a.l. den senere EFG-uddannelse, som handelsskolens initiativrige forstander Eskild Jensen fik oprettet i 1957. Men både folkeskolen og HK var imod uddannelsen, og i 1965 måtte den gå ind. Interessant er også den lokale undersøgelse af elevernes motiver til at søge ind på handelsskolen. Den viser bl.a., at næsten 1/3 af eleverne ville have valgt gymnasium, HF eller læreplads, hvis de havde haft muligheden. Hvilken betydning, dette forhold har for elevernes motivation for undervisning, skal ikke diskuteres her. Men det er klart, at det stiller handelsskolen overfor et stort problem: skal skolen være en fagskole eller et springbrædt til videregående uddannelser. Diskussionen af disse alvorlige problemer optager heldigvis ikke al pladsen. Der ofres også et par sider på at give indblik i arbejdsklimaet, både indenfor de forskellige personalegrupper og i forholdet mellem personalet og eleverne. Bortset fra et par enkelte situationer synes man at komme fint ud af det med hinanden på skolen. Bogen afrundes med en konklusion og en oversigt over personalet (med portrætter), forstandere, lærerrådsformænd, skolens nuværende bestyrelse og uddelte legater og præmier 1977/78.

Selv om fremstillingen af de første 66 år af skolens historie er noget tynd og uproblematiserende, kan der ikke herske tvivl om, at festskriftet på grund af den grundige redegørelse for udviklingen på handelsskoleområdet efter anden verdenskrig vil indtage en central plads, når de faglige skolers historie engang skal skrives. Man må håbe, at B.B. inden da har haft tid til og mulighed for at behandle skolens historie fra 1879-1944 lige så grundigt som den er behandlet for perioden 1945-79. Så vil Svendborg Handelsskole utvivlsomt kunne placere sig pænt i det samlede billede.

Jørgen Dieckmann Rasmussen

Hans Henrik Jacobsen: Fra landsby til forstad. Allesø. Broby. Kirkendrup. Næsby. Skovshøjrup. Odense Universitetsforlag, 1977. 362 s., ill. Kr. 92.

Bogens egentlige tekst omfatter (med noter) 236 sider. Dertil kommer en godt 100 sider lang fortegnelse over landbrugsejendommene i de fem byer Allesø, Broby, Kirkendrup, Næsby og Skovshøjrup (beliggende i den tidligere Allesø-Næsbyhovedbroby kommune nord for Odense, siden kommunalreformen af 1970 en del af Odense kommune), samt en 17 sider lang oversigt over gårdenes indretning for knap 200 år siden, således som den fremgår af brandtaksationer fra slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet. Bogens usædvanlige omfang af en sognehistorie at være skyldes altså disse to store tillæg, som i øvrigt ikke alene er af lokal

betydning. Især er det interessant at følge den betydelige stigning i gårdenes forsikringssummer fra omkr. 1775. – De høje kornpriser i perioden ca. 1775 til ca. 1815 skabte store vanskeligheder for bybefolkningen, men bragte velstand til huse hos bønderne, også på Nordfyn.

Bogen er traditionelt opbygget. Efter en skitse over områdets historie i oldtiden følger i 13 omtrent lige store kapitler de fem bondebyers historie fra grundlæggelsen i vikingetiden og middelalderen til nutiden, hvor den ekspanderende storby Odense fuldstændig har opslugt den ene af byerne (Næsby) og med sit behov for byggegrunde til parcelhuse langer kraftigt ud efter de øvrige.

Fremstillingen af de 5 landsbyers historie er centreret omkring gårdene. Behandlingen af ældre tiders landboforhold, der følgelig optager en stor del af bogen, er kompetent. Det er dog f.eks. ikke rigtigt, når det hævdes (s. 70), at tovangsbruget var dominerende på Sjælland, trevangsbruget i Jylland og på Fyn. Skal man vove en meget summarisk opdeling, er det formentlig mere træffende at henregne Øerne og dele af Østjylland til trevangsbrugets område, mens græsmarksbruget med 9-15 skifter dominerede i resten af Jylland. Ligeledes er det misvisende at sammenligne det opdyrkede areal i 1688 med det opdyrkede areal i 1954, idet græsningsarealerne ikke er med i tallene fra 1688 (s. 78).

Sproget er godt, og fremstillingen i det store og hele klar. Enkelte afsnit er dog noget rodede; det gælder især de to kapitler om »den befolkningsmæssige udvikling i 1800-tallet« og »den befolkningsmæssige udvikling siden 1900«, der rummer et virvar af oplysninger om alt lige fra den befolkningsmæssige udvikling til aftægtsforhold, forsamlingshuse, udskænkingssteder, postombæring, skolevæsen og det kommunale selvstyre i indeværende og forrige århundrede. Henvisningerne til kilder og litteratur er nødtørftige, men under alle omstændigheder bedre end i langt de fleste sognehistorier. Der savnes et register.

Bogens største svaghed ligger utvivlsomt i dens grundidé, nemlig at det kun er gårdene, som det er værd at beskæftige sig med i en sognehistorie. Dette synspunkt står forf. ikke ene med i dansk lokalhistorisk litteratur, men det gennemføres her med sjælden konsekvens. De sædvanlige afsnit om kirkeforhold, skolevæsen og fattigforsørgelse er helt forsvundet fra kapitelloverskrifterne og henvist til yderst sporadisk og tilfældig behandling. Allesø, Broby, Kirkendrup, Næsby og Skovshøjrup er gårdene, hverken mere eller mindre. Dette har nogle vidtrækkende følger.

For det første betyder det, at hvad der ikke har med gårdene (og gårdmændene) at skaffe glider ved siden af fremstillingen. Husmænd, tjenestefolk, kvinder og børn, kort sagt det altovervejende flertal af de mennesker, der har beboet de fem byer i tidernes løb, er historien uvedkommende, og deres forhold omtales så godt som ikke. For det andet indebærer koncentrationen om gårdene, dersom man skal være konsekvent, at historien ophører, hvis gårdene forsvinder – og minsandten, om ikke Hans Henrik Jacobsen synes indstillet på at drage denne konsekvens. I hvert fald skriver han i sit efterord, »at der næppe vil være meget at føje til disse blade« (s. 228). Og dog bor der nu flere mennesker i den tidligere Allesø-Næsbyhovedbroby kommune end nogensinde, blot

bor de ikke på gårdene, men i parcelhuse og etageejendomme. Har parcelhusejere ingen historie? Hvad når de har boet på stedet i 100 år? Eller 200 år?

Thorhild Kjærgaard

Svend Frederiksen: Seden – Træk af sognets historie.
Odense. Historisk Samfund for Fyns Stift,
1979, 171 s., ill. kr. 55.

Som bidragyder til dansk folkløstik, landbo- og lokalhistorie har Svend Frederiksen i tidens løb indhøstet megen hæder og agtelse. Gennem sine små og store arbejder fremtræder han som den flittige stofindsamler, den samvittighedsfulde arkivbruger og den trænede forsker, der kan skaffe sig overblik over det yderst forskelligartede arkivmateriale for derpå at sammenvæve sine iagttagelser til ærlige og underholdende fremstillinger i et lige-fremt sprog.

Med Aasum – Træk af sognets historie lod forfatteren i 1968 nævnte sogn få sit, for her er han født, og her har han virket som landmand på slægtsgården Lundsgård i noget nær en menneskealder. Med Seden – Træk af sognets historie har nu også dette sted fået S.F.'s kærlighed at føle, her har han strejft hjemmevant om i sine drengeår, og her har han endelig slået sig ned i sit otium. Seden er det mindste af samtlige 194 fynske kirkesogne, beliggende i bunden af Odense fjord, lavt, sandet og skovløst med et forholdsvist beskedent kvægbrug, men til gengæld med en erhvervs sammensætning, som fra gammel tid har haft et vist indslag af sømandsskab og fiskeri. Bogens første par afsnit gør rede for disse basale forhold samt for egnens fortidsminder, gamle vejforløb og alle de stednavne indenfor sognegrænserne, som har kunnet opledes i markbog, taksationsforretninger og på kort. Sedens gamle navnestof er et fint eksempel på, hvilken rigdom i topografi- og andre betegnelser, der generelt set kan hentes ud af de ældre kilder, og i Sedens tilfælde kan S.F. konstatere, at meget af det faktisk er blevet genanvendt i sognets ny gade- og vejnavne, – og hvor opløftende! det synes ellers at ligge landets forskellige kommunale myndigheder fjernet, at ty til denne selvfølgeligelige navngivelsesmetode, – uvist af hvilke grunde kommer folk i ny udstykninger i reglen til at bo i birkevænger eller på pelikanveje.

De næstfølgende afsnit angående »de Seden mænd«, bøndernes kår, og udskiftningen skildrer tilsammen det gamle landbosamfund, og til den ende har forfatteren især benyttet oldermandslavets sager. Seden udskiftedes 1796–97, og forløbet af hele denne proces synes (bedømt ud fra bogens noget lette rids alene) at have haft et ret »klassisk« tilsnit: Bønderne var bagstræveriske, gjorde modstand imod at flytte ud, husmændene var ængstelige og indgav petition til amtet om at måtte beholde deres græsningsmulighed for den livsnødvendige ko, godsejeren ydede kontante bidrag til forandringerne, og regeringen refunderede atter godsejeren en del af hans omkostninger i forbindelse med gårdenes nyopførelse etc. etc.

Interessant er det, at S.F. på grundlag af generalstabskortet fra 1863 fastslår, at der i 1860'erne var ikke mindre

end 45.300 alen hegn i sognet; siden de dage har udviklingen såvel i Seden som andre steder bortfejlet uanede strækninger af imponerende stengærde eller levende hegn, og det fynske kulturlandskab har lidt vældige tab i skønhed og naturvariationer.

Afsnittet »Til stranden« er efter min mening fremstillings ubestridelige højdepunkt. Seden strand, det lavvandede område af Odense fjord var i ældre tid en betydelig forudsætning for mange sognebørns eksistens i knaphedsperioder. Fra de fladvandede strøg og fra Odense å hentede man forråd af sæl, torsk, ørred, gedde, ænder og andre strandfugle, og enhver bonde havde en slags herlighedsret til at hjemtage tangen, der brugtes til husenes rygning eller til frostdække for afgrøderne.

Ålen var imidlertid strandens aller vigtigste afkast, og her berettes detaljeret og meget levende om ålefiskeriets utallige fangstmetoder, som de praktiseredes af Seden-ubboerne. De fleste ved vel nok, at ål kan stanges eller blusses, men hvem kender mon mere til, at de også lod sig glibe, skre, tatte eller pløje ind »med en træksnude?« – de kunne også fiskes »med plump«, og endelig kendte hyrredrengene en såre bekvem udvej: De lod storke (som endnu omkring 1800 forekom i stort antal på Seden-kanten) hente ålene iland og jagede dem så fra byttet, når de var ifærd med at bakse dem på strandengen. Sognets ålekoner var en lille flok af hårdføre vandrede handelsfolk, der solgte ål i Odense eller nærmeste omegn. S.F. har dem i tydelig erindring fra sin drengetid, og sin egen hukommelse kan han supplere med gamle folks fortællinger; pyt med at vi må undvære billeder af disse kvinder under deres arbejde, man kan se dem for sig, når man er færdig med S.F.'s beskrivelse af dem. »Til stranden« er en farverig og indholdsmættet skildring af denne særlige side af sognets liv – et afrundet smukt lille studium, der kunne stå alene, om det skulle være.

De følgende afsnit omhandler fattigvæsenet, Seden kirkes historie, præstegården og stedets præster, kapellaner, degne og skoleholdere; opmærksomheden drejes her mere og mere hen mod det åndelige liv og menighedens mange sjælehyrder. Behandlingen af fattigvæsenet giver et ganske godt indtryk af, hvor omstændelig selve administrationen af det kunne være selv i et så lille landsogn: Når de knapt afmålte rationer af levnedsmidler endelig var blevet indkrævet fra husstandene og ved de lokale autoriteters foranstaltning atter uddelt til de trængende, havde varerne i reglen opnået en sådan grad af fordærvethed, at de stort set var uegnede til menneskeføde. Men just i denne sammenhæng har S.F. reflekteret over spørgsmålet om forholdet imellem eksistensvilkår og opnået levealder. På grundlag af en generel analyse af kirkebogs-meddelelser fra 14 fynske sogne (udskrivning af dødsalder på personer afgået efter det fyldte tredssindstyvende år) kommer han til det resultat, at gennemsnitsalderen for almislemmer var 4¹/₂ år højere end for alle andre. Herefter konkluderer han frejdigt »des tarveligere kost, des længere liv«. Dette resultat er da nok tankevækkende (for ikke at sige urovækkende, om nogen skulle finde på at sætte det ind i et almindeligt og nutidigt perspektiv), men det kan indvendes, at forfatterens angrebsvinkel og metodiske fremgangsmåde virkelig af mange årsager kan være diskutabel.

Til Sedens nyere historie hører foreningslivet, der får sin særlige omtale. Ifølge bogen startede det ikke før omkring 1904, nemlig med en skytteforening, og senere (1910) oprettedes en foredragsforening; initiativtagerne hertil var de samme, som også satte sig i sving, da Seden i 1925 fik etableret et sognebibliotek. I 1930'erne og -40'erne eksisterede der en sangforening, og endelig blev der i løbet af 1940'erne sat gang i diverse idrætsforetagender. Egentlig synes det lidt povert, at sognet ikke har kunnet opvise flere foreningsdannelse, men for det første var Seden et udtalt lilleputsamfund, og for det andet har de sidste års kampagner til indsamling af efterretninger om foreningsliv og folkelige bevægelser jo tydelig vist, at mangt et foretagende kom til at afgå ved en stille død, så at sige uden at efterlade sig kildemæssig dokumentation. Et kan man dog i det mindste nævne, som forfatteren ikke tager med: Seden syge- og begravelseskasse 1894-1934, fra hvilken der faktisk er bevaret både medlemsprotokoller, regnskaber og korrespondance.

Fremstillingen afrundes (jeg ser her bort fra den lille slutopsats, »Mindelunden«) med afsnittet »Fra bondeland til bykvarter«, og det beskæftiger sig med den kendsgerning, at Seden efterhånden blev opslugt af købstaden Odense. Af de 15 gårde fra 1790'erne er nu blot en tilbage. Opslugningsprocessen illustreres med en række eksempler på landbrugets begyndende industrialisering i 1890'erne frem til de sidste årtiers erhvervs- og fabriksforetagender, som ofte har svag eller slet ingen forbindelse med landbrugssektoren. Ganske tankevækkende er, hvad S.F. sluttelig fremlægger som resultat af en undersøgelse af de nuværende sedenindbyggeres herkomst: Kun 1,7% af befolkningen kan idag føre sin afstamning tilbage på familier, som beboede sognet omkring 1900. Således ved vejs ende må man indrømme, at det ikke er nogen ringe indsigt, man har nået at få i Sedens forhold, egentlig giver bogen meget mere end dens titel strengt taget forpligter til.

Hvis man imidlertid anskuer den som en helhed ud fra et overvejende landbo- og lokalhistorisk aspekt, kan der dog gøre et par indvendinger imod selve udvælgelsen af delemler (afsnit). Det ville have været velkommet med en i højere grad sammenhængende behandling af spørgsmålene angående bondesamfundet før, under og efter udskiftningstid og landboreformer, herunder tillige en redegørelse for selve sognestyret og dets udvikling. Undertegnede ville gerne have givet roligt afkald på nogle af de 40 til 50 sider, der gør rede for kirke, kirkegård, præstebolig, rækkerne af stedets præster og degne etc., for til gengæld at have kunnet læse mere om, hvad menigmand egentlig udrettede, og hvordan han klarede tilværelsen. Som følge af den indtrængende personrettede beskæftigelse med stedets utallige gejstlige- og lignende autoriteter får fremstillingen en smule karakter af ældre tiders sognehistorier. Almuemanden/bonden er vanskelig at fange ind og belyse, fordi dette kræver omfattende kildestudier og fortrolighed med det arkivaliske materiale, og disse felter har S.F. jo ofte demonstreret sin kyndighed i; efterretninger om gejstlige personer eller andre autoriteter er imidlertid allerede tilgængelige i et vist omfang i den trykte litteratur.

Hvorom alting er, S.F. har nok engang manifesteret sig

med en god publikation, »tre års hjemmelæsning hos faster« og »fire år i almueskolen«, som han humoristisk anfører skulle være hans basis, synes nok at kunne hamle op med en del af de arbejder, der fremlægges af folk fra »den lærde skole«.

Lotte Dombernowsky

Sevel Andersen: Vitved sogn – som det var engang, Fruering-Vitved Sognes Egnsarkiv, 1979, 207 s., ill. kr. 115.

I 1977 udkom Sevel Andersens bog om Fruering sogn (se anm. i bd. XXVIII s. 161 f.), og denne slutter sig i udstyr, opbygning og indhold til sin forgænger. Der er også her tale om en i sin form særpræget gennemgang af sognet, af dets ejendomme og mennesker. De to bøger er utraditionelle i deres art, og de er uudsletteligt deres ophavsmænds værk. Kun Sevel Andersen har kunnet skrive disse bøger i kraft af sit tilhørsforhold til egnen og sin hertil bundne historiske interesse. Måske fornemmes en lille forskel på de to bøger – Sevel Andersens selvoplevede og selverindrede træk, der supplerer egnsarkivets oplysninger, fylder nok lidt mere i bogen i Fruering end i denne. Men det er blot en nuance.

Skelettet i bøgerne er ejendommene, store og små. På disse hæfter forfatteren så sin viden om beboerne, mere eller mindre, alt efter hvad han har af stof herom. Udstykninger, købspriser, nybygninger og ildebrande veksler med personkarakteristikker og detaljer om stedet eller menneskene, som de har fæstnet sig hos omgivelserne. Og så er bogen illustreret, gennemillustreret med fotografier af bygningerne og deres beboere. Det gør de to bøger til fremragende studier i, hvordan man har ønsket sig opfattet, når fotografen knipsede. De ældste billeder daterer sig vel fra 1860'erne, de nyeste er næppe mange år gamle. Stive sortklædte brude afløses af familieportrætter fra 50'erne og 60'erne og lynskyd fra festligheder med løftede glas og kranseskager og opstemte ansigtsudtryk.

Der er tale om to bøger, der ikke findes mage til andetsteds (såvidt anmelderen ved) og næppe heller vil finde efterlignere. De er ude i det lejlighedsvis prægnant formede sprog Sevel Andersens egenartede værk. Jeg tror næppe, at man ret mange steder i den lokalhistoriske litteratur fra disse år i den grad fornemmer forfatterens samhørighed med sit emne. Dette sætter sine afgjorte begrænsninger, men det giver undertiden slående indblik i bondens historiesyn.

Sevel Andersens to bøger rammer lige ned i den tidlige i dette tidsskrift drøftede modstilling af fagfolk og amatører og disses mulige total forskellige universer som forskere og skribenter. Ud fra traditionelle forventninger til lokalhistorisk litteratur anno 1970-80 bliver man skuffet, måske endda irriteret over de mange spildte muligheder for at afdække sammenhænge og forklare forhold, noget, Sevel Andersen formentlig kunne have leveret på baggrund af sin viden om de to sognes beboere og vilkår i de sidste ro århundreder. Han har imidlertid

gjort noget ganske andet, valgt en form, som har sit udspring i hele hans egen tilgang til arbejdet med egnens historie.

Fruering-bogen var for længst udsolgt, da anmeldelsen kom frem – Vitved-bogen er formentlig heller ikke til at købe, når denne omtale når publikum. Så jeg kan ikke opfordre til, at man køber bøgerne. Men enhver, der interesserer sig for den lokalhistorie, der knytter sig til landbosamfundet, eller interesserer sig for bønder og for lokalsamfundenes udvikling bør låne en af disse bøger eller dem begge og opleve det lille udsnit af Østjylland – Albert Dams »Morfars by« – med Sevel Andersen som fører.

Claus Bjørn

Aalborg Amt. Ved C. Christensen. Bidrag til Kundskab om de danske Provindsers nærværende Tilstand i oekonomisk Henseende. 1832. Genudgivet af Historisk samfund for Himmerland og Kjær herred i samarbejde med Sammenslutningen af lokalhistoriske foreninger. 1979. 153 s., kr. 71,20.

Det er glædeligt, at genoptrykkene af Landhusholdnings-selskabets amtsbeskrivelser fortsætter trods prisstigninger. Nu foreligger Ribe, Viborg, Hjørring og hermed Aalborg amter, mens der endnu ikke er genudsendt noget bind, der dækker øerne.

Overkrigskommissær C. Christensen til Klarupgaard, placerer sig solidt i mellemgruppen blandt forfatterne til amtsbeskrivelserne. Her er tale om en lokalt velorienteret landmand, der efter sit bedste skøn og på grundlag af de foreliggende oplysninger beskriver forholdene punkt for punkt efter de af Landhusholdningsselskabet opstillede spørgsmål. Beskrivelsen dækker årene 1828–29, og gennem Christensens fremstilling fornemmes endnu de trange år under 1820'ernes landbrugskrise. Overhovedet er det ikke de store fremskridt, der er at berette om, siden Begtrups beskrivelse af landbrugets vilkår i samme egn fra 1810 i sin generelle behandling af Agerdyrkningens Tilstand.

Godsejeren til Klarupgaard holder sig nøje til skildringen af landbrugserhvervet, så man skal ikke vente sig de store bidrag til belysning af f.eks. bondebefolkningens levevis og mentalitet. Han bedømmer bønderne udefra og oppefra og helt overvejende som en anden gruppe blot mere tilbagestående landbrugere. Man skal dog ikke regne med at finde ham som talsmand for indførelsen af forpagtergårde eller andre mere vidtgående ændringer i landbrugets struktur. Der er en række misforhold og mangler i egnens landbrug, der væsentligst skyldes vedhængen ved det overleverede og manglende efterlevelse af lovene, men generelt synes forfatterens forestillinger om ønskværdige forandringer at kunne gennemføres indenfor rammerne af de eksisterende forhold.

Claus Bjørn

Ole Warthoe-Hansen og Henrik Fode og Finn H. Lauridsen: Søkøbstaden Randers. Flodhavn og købmandsby. Randers 1980. 194 s., ill. kr. 150.

»Randers er en berømt og formuende Handel-Stad . . . Egnen er overmaade god, og Situationen [beliggenheden] fortrefelig ved den bekiendte og seglbare Guden-Aae, som kommer ned fra Skanderborg Søe igiennem flere Søer, gjør et langt Omsvøb omkring Silkeborg, gaaer tet forbi og omkring Randers, og endelig tager sit Udløb i Randers Fiord . . . Som Randers er en Søe-Stad, saa har den fordum haft en god Havn og stor Seglads endog af Engelske og Hollændere. Men efterhaanden er Havnen og Fiorden bleven mere og mere tilstoppet, at en Skude nu neppe kan flyde over Grundene, og ingen Skibe indgaae høiere end fire Fod paa to Mile nær Byen«.

Med disse resignerende ord indleder Erich Pontoppidan beskrivelsen af Randers i fjerde bind af sin Danske Atlas fra 1768. Og just disse ord karakteriserer ganske godt den nye situation på det tidspunkt, hvor bogen om søkøbstaden Randers har valgt at lade sin fremstilling begynde: I hvert fald siden middelalderen havde byens indbyggere måttet affinde sig med den katastrofale til mudring af deres vigtigste transportvej; men netop i slutningen af 1700tallet muliggjorde den teknologiske udvikling, at man kunne begynde at tage kampen op mod mudderbankerne. En drøj kamp som har været ved lige siden.

Bestræbelserne for at gøre og holde fjorden sejlbar udgør vel det umiddelbart mest særprægede og mest fængende stof i »Søkøbstaden Randers«. Bogen er udgivet ved 200års jubilæet i Randers Skipperlaug og Bombebøsse, der har ladet Warthoe-Hansen være leder af projektet. Overlæreren har allieret sig med to arkivarer fra Erhvervsarkivet, som har bidraget med studier over henholdsvis byens flåde og dennes skippere og ejere (Fode) samt Gudenå og til dels Nørreå som transportveje (Lauridsen). Selv har Warthoe-Hansen taget sig af alle de resterende emner, hvilket har givet hans halvdel af bogen et noget kalejdoskopisk præg. Forfatterens erklærede mål er at sammenkoble søfartshistorie med byhistorie; perioden, de inddrager, strækker sig fra omkring 1780 til omkring 1900 – dog med enkelte blikke længere tilbage og frem.

I forhold til den store tobinds byhistorie fra 1952 udgør det nu foreliggende værk et værdifuldt supplement, selv om det forekommer højst uheldigt, at forfattertemaet bevidst har udeladt selve havnens og dennes økonomi af behandlingen. Netop dette bindeled mellem søkøbstad og opland må tillægges afgørende vægt – og er da også fremdraget i undertitlens særegne udtryk »flodhavn«.

Om trafikken på vandvejene ind i baglandet skriver Finn H. Lauridsen kort ud fra den opfattelse, at skønt mange fantasterier gjorde åerne så store og sejlbare som floder, spillede disse kun nogen rolle i trafikken i perioder af 1800tallet. Det var især de mest velhavende skovejere, som lagde vægt på at få en billig og rummelig fragtmulighed her, og senere tilkom papirfabrikens produkter i Silkeborg. Imidlertid var åløbene i sig selv uegnede til

omfattende sejlads, og de påkrævede opmudringer, trækveje og andre vedligeholdelsesarbejder var for omkostningskrævende til, at kågfarten kunne konkurrere med jernbanerne, da de rullede frem i området i 1860'erne. Hertil kom et omstændeligt system med afgiftbetalinger ved passagen af de mange laksegårde. Trods problemerne var der et marked for denne langsommelige transportform, som fx i 1847 fragtede 30.000 tønder rug og byg til Randers, foruden 3.600 favne brænde, 6.779 læs tør, 4.727 lipund smør, 2 millioner mursten samt meget andet og mere. Fra byen opad åen sendtes varer for 300.000 rigsdaler, især kolonialvarer og bygningstømmer.

Anderledes omfang og betydning havde vareomsætningen gennem Randers fjord, der er et af emnerne for *Henrik Fodes* udmærkede afsnit. Allerede 1779 ankom 59 skibe med byggematerialer, jern samt salt, og de afsejlede igen med saltet kød og flæsk foruden korn og fedevarer; medens de også dengang berømte handsker og laks tilsyneladende forsvinder helt iblandt grovvarerne. En vigtig handelspartner på denne tid var Norge, lige som Randers 1800–04 etablerede direkte handel på Island. Englænderkrigene ændrede imidlertid helt livsbetingelserne for byens handelsflåde. Og med kaperskibet »Tordenskiold« som spændende og fængende eksempel viser Fode, hvordan og med hvilket udbytte egnens embedsmænd, gods ejere og købmænd skød penge i foretagendet, selv om det nok var ud fra ret forskellige bevæggrunde. Hovedvægten i hans fremstilling ligger på det 19. århundrede, hvor byens flåde øgedes ovenpå de trange efterkrigsår. I den tidlige dampskibsepoke ser det ud til, at Randers var en foregangsby, idet man anskaffede Danmarks første skruedampskib »Randers« og som de første oprettede direkte eksportdampskibslinie mellem provinsen og England i 1866. I århundredets sidste tiår indtraf dog en stagnationsperiode for byen, hvis dominerende erhverv stadig var handelen. Esbjergs udvikling som eksporthavn, DFDS's øgede dominans indenfor besejlingen, omlægningen til animalsk landbrugsproduktion og jernbanens fremtrængen – hele denne erhvervsøkonomiske ændring bortrev grundlaget for den hidtidige storhandel i søkøbstaden. Efter en svær periode i begyndelsen af vort århundrede skulle vejnettet og bilen senere vise sig at bibringe byen uventede muligheder og ny blomstring – men herom har Henrik Fode intet at melde. Til hans ros må i stedet fremhæves ønsket om at inddrage et bredt spektrum af fjordbyens andre funktioner, selv om det lettest tilgængelige kildemateriale siger mest om søfarten og det maritime miljø. Hvis Fode imidlertid var gået lidt længere end til den absolut solide men let rutineprægede gennemgang af standardkilder som folketællinger, skøde- og panteprotokoller plus aviser, kunne han have fået noget af svaret til belysning af det centrale spørgsmål: hvilken betydning søhandelen havde for Randers i det hele taget. Et afgjort fortrin ved Fodes afsnit er på den anden side hans konsekvente perspektiveren og sammenstillingen af sine lokale resultater med forholdene i resten af Danmark.

Ole Warthoe-Hansen har derimod indsnævret sin synsvinkel alene til Randersegnen, og en række af hans ellers fortjenstfulde oplysninger kommer på denne måde til at svæve isolerede. Fx i det interessante kapitel om ar-

bejdsforholdene på muddermaskinerne i forrige århundrede siger det ikke os nutidige læsere nok, at arbejderne dengang havde en 14 timers arbejdsdag med 6 skilling i timeløn. Var dette lidt eller meget dengang? på den egn? i den branche? Men spændende er det at stifte bekendtskab med søbaggerne, som var de første hestedrevne muddermaskiner i slutningen af 1700tallet; med faskinsætningens svære kunst; med færgeriet mellem Voer og Mellerup; med sømærker og farvandsafmærkning; med dampskibsfænomenerne bugsering og isbrydning. Hvert af disse temaer gennemgås kronologisk i en detaljeret og uhyre veloplagt skildring af fjordens liv. Som ikke-randrusianer kan man dog have sit hyr med at finde rundt i de mange lokale navne, og et moderne oversigtskort ville have gjort god fyldest i begyndelsen af bogen. En anden indvending fra en nøgtern læser drejer sig om de dristige tilskrivninger og kombinationer, forfatteren foretager flere steder (fx i billedteksten side 125) – og de regelmæssigt tilbagevendende højstemte indledninger til de enkelte kapitler, som ellers er karakteriserede ved pædagogens klare sprog.

Det jubilerende skipperlaug har også fået sit kapitel, som indeholder en grundig gennemgang af denne tidstypiske situation og dens velgørende virke. Warthoe-Hansens afdeling slutter med Randers Navigationsskoles historie, hvis økonomiske basis blandt andet var et af Niels Brocks mange legater til hans fødeby. For navigations-skolen som for næsten alle de andre omtalte initiativer gælder, at de grundlagdes ved privat foretagsomhed, men at det offentlige med tiden måtte overtage de tunge pengemæssige forpligtelser, som skønnedes samfundsøkonomisk nødvendige, men absolut ikke driftsøkonomisk forsvarlige.

Alt i alt har vi her fået en tiltalende bog, som det også på grund af sin smukke lay-out og glimrende illustrationsmateriale er en fornøjelse at læse. For folk med tilknytning til Randersegnen har den selvgivendigt værdi, andre kan være lidt betænkelige ved den ofte isolerede beskuen af aspekter af en tilfældig søkøbstads problemer.

Erik Gøbel

H. E. Sørensen: Rømos historie. Forlaget Melbyhus. Skærbæk, 1977. 271 s., ill. Kr. 84.

Thade Petersen [†]: Rømø. Et bidrag til øens historie og beskrivelse. [Udg. af Lars N. Henningsen og Chr. Stentz, med forord af Peter Kr. Iversen] = *Skrifter, udgivne af Historisk samfund for Sønderjylland*, 50. Åbenrå, 1979. 280 s., ill. Kr. 120 (i bogh.)/70 (for medl.).

H. E. Sørensen har i de senere år udgivet en lang række skrifter, hovedsageligt om sydvestjyske emner (se bl.a. nærv. tidsskrift, bd. XXVIII. 1979–80, s. 321). Den her omtalte bog om Rømø er hans hidtil største. Bogen er delt i 33 kapitler. I de to første skitseres ganske kort øens

geografi og dens særegne geologiske, botaniske og zoologiske forhold, bestemt af Vesterhavet. I de følgende 16 kapitler (godt 140 s.) behandles øens historie fra middelalderen til genforeningen, med særlig vægt på den omfattende jagt efter hvaler og sæler, der før hollandsk og holstensk regning fandt sted i 1700-tallet i Nordatlanten, og hvortil Rømø leverede en stor del af søfolkene, bl.a. en del kaptajner (efter hollandsk skik kaldet kommandører). I de sidste 15 kapitler (godt 100 s.) behandles, foruden øens kirke- og skoleliv, bygningshistorie og digevæsen, den allernyeste historie, der har været præget af turisme. Først badehotellernes og sommerhusenes eksklusive klientel, senere – efter Rømø-dæmningen (1948) – en maseturisme, som på én gang er øens levevej og dens for-dærv, idet det særprægede miljø nedslides foruroligende hurtigt. Der sluttes med en fortrinlig litteraturfortegnelse, hvorimod et register savnes.

H. E. Sørensen's bog er et glimrende eksempel på, hvad en selvlerd historiker (forf. har lærereksamen), så godt som udelukkende på grundlag af trykt materiale kan få ud af et emne, når det behandles med engagement. I en velskrevet fremstilling lykkes det forf. at løse en af lokalhistorikerens vanskeligste opgaver, nemlig at vise vekselvirkningen mellem det lille lokalsamfund og de internationale økonomiske og politiske konjunkturer, som lokalsamfundet normalt er uden den ringeste indflydelse på, men som det ikke desto mindre er fuldstændig prisgivet på godt og ondt.

Det var ikke Rømø-boernes fortjeneste, at hval- og sælfangsten fra slutningen af 1600-tallet åbnede hidtil usete muligheder for befolkningen på de frisiske øer, hvoriblandt Rømø. Men de var også uden skyld i, at fangsten toppede omkr. 1795, og derefter hurtigt ebbede ud, formentlig p.g.a. et drastisk rovfiskeri, således at Rømø omkr. 1820 stod over for en række usædvanligt vanskelige sociale og økonomiske problemer. At øen gennem århundreder blev gjort til kastebold mellem danske og slesvig-holstenske, senere tyske interesser har ikke været befolkningens ønske. Og ingen spurgte om øboernes mening, før det moderne, senkapitalistiske samfund udlagde deres ø til turistområde og åndehul for de europæiske storbyer, sammen med en række andre marginalområder i Europa.

Men Rømø har ikke blot været en brik for den store

verden. Den har også været dens spejl. I modsætning til mange andre lokalhistorikere, f.eks. Thade Petersen, som vil blive omtalt nedenfor, ligger H. E. Sørensen ikke under for tilbøjeligheden til at idyllisere livet i de små samfund. Han har blik for, at social uretfærdighed og undertrykkelse har eksisteret på Rømø ligesåvel som andre steder. 1700-tallet var ikke blot den overraskende pragt i kommandørgårdene (som stadig kan beses på Nationalmuseets Kommandørgård på Rømø), men også de menige sømænds utroligt farefulde og dårligt betalte togter til Ishavet. Og før man forarges over iskioskerne og campingpladserne på Rømø, kan man passende sende en tanke til øens fattiggård i 1800-tallet, og til de folk, der arbejdede på digerne for 70 øre i timen i 1930'erne, hvor Rømø var et lavtlønsområde i en sådan grad, at end ikke de offentlige arbejdsgivere synes at have betalt den tariffæssige løn.

H. E. Sørensen skriver fordomsfrit. Dog er gennemgangen af tyskertidens forskellige initiativer og projekter unødigt sarkastisk. Som mange andre danske historikere kan H. E. Sørensen tilsyneladende ikke tåle preussere.

Blandt de forfattere, som H. E. Sørensen støtter sig til, indtager frimenighedspræsten Thade Petersen (1866–1949), der i årene 1903–36 publicerede en lang række bidrag til Rømø's historie, fortrinsvis i *Sønderjydske Aarbøger*, en fremtrædende plads. Det her anmeldte arbejde fra Thade Petersens hånd har H. E. Sørensen dog ikke kendt. Manuskriptet er udarbejdet sidst i 30'erne med henblik på offentliggørelse af Det kgl. danske geografiske Selskab, men udkom aldrig. I første omgang fordi selskabet ønskede en række ændringer samt et noteapparat og en litteraturliste. Og da manuskriptet omsider var i orden, var det for sent. Krigen forhindrede Geografisk Selskab i at fortsætte sin publikationsvirksomhed i sædvanligt omfang, og senere synes originalmanuskriptet at være bortkommet.¹ Til udgaven er anvendt et manuskripteksemplar, som i 1975 via en datter kom til Landsarkivet i Åbenrå. I manuskriptet findes indføjjet en del håndskrevne tilføjelser af Thade Petersen.

Bogen er opdelt i 16 kapitler. De seks første bringer en grundig redegørelse for øens beliggenhed, størrelse, højdeforhold og geologiske oprindelse. De 5 næste kapitler, der fylder hovedparten af bogen (150 s.), beskriver næ-

1. Således Peter Kr. Iversen i forordet (s. [5 f.]). Det skal bemærkes, at Fr. Schrøder, der i 1940'erne arbejdede tæt sammen med Thade Petersen, og som bistod ved udgivelsen af hans siste trykte afhandling (1944), har en anden forklaring på, at Rømø-bogen ikke udkom, nemlig at manuskriptet aldrig blev afsluttet (*Sønderjydske Aarbøger*, 1949, s. 266). Dette gør det naturligvis vanskeligt at forklare, at der tilsyneladende fandt realitetsforhandlinger sted i årene 1939–41 mellem Geografisk Selskab og Thade Petersen om en udgivelse. Man kan gætte – men det er kun et gæt – at Geografisk Selskab har forhandlet med Thade Petersen på skrømt for at vinde tid. Man har utvivlsomt været opmærksom på, at bogen, bortset fra midterkapitlerne, stort set var identisk med Thade Petersens tidligere undersøgelser, særlig den store Rømø-beskrivelse i *Sønderjydske Aarbøger*, 1903–06; men man har af letforståelige grunde kviet sig ved åbent at afvise et manuskript fra en så velrenommeret sønderjysk historiker og personlighed som Thade Petersen. Thade Petersen kan dog efterhånden have fået en anelse om sagerens virkelige sammenhæng. F.eks. da han modtog det sidste kendte aktstykke i sagen, nemlig Geografisk Selskabs positive, men henholdende brev af 26.9.1941; heri anmodede selskabet Thade Petersen om at indgive en ansøgning til Carlsberg-fondet om penge til bogens udgivelse, da Geografisk Selskab ikke selv magtede opgaven p.g.a. de vanskelige forhold. Thade Petersen kan derefter have valgt at lade andre, f.eks. Fr. Schrøder forstå, at manuskriptet ikke var færdigt.

ringslivet med hovedvægt på landbruget, og øens folkeskikke. Til slut nogle afsnit om administrative forhold, kirke- og skoleliv, samt den nationale problematik.

Thade Petersen karakteriserer i indledningen bogen som en opsummering og ajourføring af hans tidligere skrifter. For meget lange passagers vedkommende er der dog tale om ordrette eller næsten ordrette afskrifter af tidligere arbejder. Dette reducerer udgavens værdi, især fordi de tidligere, undertiden vanskeligt tilgængelige skrifter, ikke kan anses for fuldstændig overflødiggjort med denne bog. Dette skyldes dog især udgivernes utilstrækkelige indsats, hvorom mere nedenfor. Egentlig nyt bringer kun tre lange kapitler midt i bogen, »udendørsarbejdets gang året igennem«, »indendørsarbejdets gang året igennem« og »menneskene [på Rømø]«. I disse kapitler, hvor Thade Petersen har indflettet barndoms-erindringer fra Rømø, fortælles med sagkundskab og humor om årets gang på en Rømø-gård omkr. 1875. Arbejdet ude og inde på denne ø, hvor landbruget havde stået i stampe, og hvor dele af fællesskabet endnu bestod, gennemgås omhyggeligt. Højbjergning, høstarbejde, tærskning, dyrenes pasning, bægning, slagtning, smørkærning, tekstilfremstilling, bryllup og begravelse passerer revy i en smuk og vellykket skildring.

Thade Petersens bog er som nævnt udgivet posthumt efter et manuskripteksemplar, oprindeligt i familiens eje. Manuskriptbeskrivelsen i Peter Kr. Iversens forord er ikke præcis. Det er ikke klart, om der er tale om en rettet kopi af den endelige version, således som den tilsyneladende blev godkendt af Geografisk Selskab, eller om der er tale om en tidligere version med forf.s egne rettelser og rettelserforslag. Det sidste synes dog meget vel at kunne være tilfældet, idet noterne og visse passager af hovedteksten har kladdens karakter.

Men uanset hvilken status manuskriptforlægget måtte have, så er det urimeligt, at det er blevet udgivet, som det forelå, med den ene forandring, at Thade Petersen ikke har måttet have sin retskrivning i fred. Langt mere nyttigt end at rette store bogstaver til små og 'aa' til 'å' ville det have været, om Lars N. Henningsen havde bedt sin medudgiver, fhv. viceskoleinspektør Chr. Stentz, der åbenbart har gjort det praktiske arbejde, om at sætte manuskriptets håndskrevne tilføjelser i skarp parentes, så man kunne skelne manuskriptets forskellige lag fra hinanden. Værre er det dog, at noteapparatet er inkonsekvent og ufuldstændigt. Mange henvisninger er kun halvt skrevet ud, f.eks. 'Feilberg s. 308 og 9' for 'H. F. Feilberg, *Dansk Bondeliv, saaledes som det i Mand's Minde førtes, navnlig i Vestjylland*, I, [1. udg.]. Kbh., 1889, s. 308-09' (s. 149). En del af henvisningerne, bl.a. den her nævnte, står i øvrigt i selve hovedteksten, selv om det efter sammenhængen at dømme næppe har været meningen, at de skulle blive stående dér i den endelige version. Udgiverne kan ikke have undgået at bemærke dette. Men de har

intet gjort ved det, endskønt det ville have været relativt overkommeligt at udfylde lakuner og verificere henvisninger. Det ville desuden have øget udgivelsens værdi som håndbog i Rømøs historie.

Det er forbavsende, at man tillader sig at lade Thade Petersen, én af Sønderjyllands højt fortjente historikere, lægge navn til dette. Det er i det hele taget blevet en højst mærkværdig bog. Således er der henvisninger til billedstof, som ikke findes (s. 180). Forklaringen, som udgiverne ikke har fundet det umagen værd at gøre opmærksom på, er, at det oprindelige illustrationsmateriale som nævnt i Peter Kr. Iversens forord er gået tabt sammen med originalmanuskriptet.² Heller ikke hvor Thade Petersen omvendt diskuterer billedmateriale, som tydeligvis ikke var medtaget i det oprindelige illustrationsmateriale, men som nu er med, nævnes det af udgiverne (s. 231), hvor Mejers kort over Rømø fra 1643, afbildet ved s. 33, diskuteres). Udgiverne oplyser heller ikke, at Lorens Hanssens bog fra 1806 om de katastrofale hvalfangerforlis ved Grønlands østkyst i 1777, som Thade Petersen bringer et 8 sider langt citat fra (ss. 215-23), nu findes i en fortrinlig genudgivelse ved H. E. Sørensen (Lorens Hanssen, *Grønlandsfarerne i året 1777*. Skærbæk, 1977). Den utydelige skitse af et Rømø-stuehus s. 175 findes rentegnet i *Sønderjydske Aarbøger*, 1905, s. 162. Og man kunne blive ved.

Et kritisk forord med en redegørelse for tekstens forhold til Thade Petersens tidligere offentliggjorte arbejder, og med en diskussion af det 40 år gamle manuskript, set i lyset af senere forskning, ville være meget forlangt. Men et anstændigt udgiverarbejde kan vel forventes, når en institution som Historisk samfund for Sønderjylland lægger navn til.

Bibliografi, liste over anvendt utrykt materiale, billedfortegnelse og register leder man forgæves efter. At der også er en del trykfejl nævnes kun for en ordens skyld. Denne udgave kan hverken læserne eller forf. være tjent med.

Begge de her omtalte bøger er forsynet med et stort og originalt illustrationsmateriale. H. E. Sørensen har med opfindsomhed fremdraget materiale fra mange museer, bl.a. i Holland. Til Thade Petersens bog er hovedsagelig anvendt fotografier af den tyske læge Th. Voswinkel, der virkede på Rømø 1905-21. Gengivelsen er fremragende; kun skade, at udgiverne ikke har holdt sig til sagen i billedteksterne. Så var man bl.a. sluppet for den pinligt kvikke billedtekst om de »tre gratier i Rømødragt« (ved et billede af tre navngivne kvinder), for tomme påstande om, at »truende skyer giver fart over kornbjergningen« (ved et høstbillede, som ikke afgiver det ringeste grundlag for at afgøre, om høstfolkene skynder sig) og for banaliteter, som at »tilværelsens omskiftelser ikke er gået sporrøst hen over dette ansigt« (ved et billede af en ældre kvinde).

Thorild Kjærgaard

3. Det pågældende billede (af to Rømø-kvinder) kunne i øvrigt nemt have været opledt. Passagen, hvori der henvises til det omtalte billede er en ordret afskrift efter *Sønderjydske Aarbøger*, 1905, s. 169 f., hvor billedet også findes.